

Mr. sc. Zlatiborka Popov Momčinović

Govor mržnje u Bosni i Hercegovini/Rodna perspektiva

1. Uvod

Bosna i Hercegovina, kao podjeljeno društvo, nefunkcionalna država i svojevrsna *democratura* ili poludemokratija, je pogodan okvir za obitavanje različitih oblika govora mržnje prema različitim društvenim grupama. Pažnju javnosti uglavnom privlače govori mržnje koji se ispoljavaju prema trima, dominantnim etničkim grupama odn. konstitutivnim narodima, dok ostali oblici govora mržnje ne dospjevaju u žižu kritičke i angažovane javnosti. Naime, gotovo svako društvo na osnovu istorijskog iskustva i društvenog konteksta određene oblike govora mržnje smatra „bitnijim“- npr. u američkom kontekstu će to svakako biti rasizam, dok će u kontekstu BiH to svakako biti govor mržnje na etno-nacionalnoj osnovi (iako se npr. po Burdijevoom stanovištu etnonacionalno na prostoru bivše Jugoslavije zapravo poima, tumači i proizvodi kao raso, „biološko“). No, ne treba prenebregnuti da je etnonacionalizam na prostorima bivše Jugoslavije uopšte „rastao“ uporedo sa mizoginijom, imajući u vidu da je baziran na izrazito herojskoj i maskulinoj mitologiji (Rener & Ule, 2005: 108). Uopšte, činjenica da etnički kao ni svaki drugi identitet nije „čist“, „gotov“, već da se proizvodi kroz diskurs i javnu riječ, prilikom čega se ukršta sa različitim identitetima, uključujući polnim/rodnim, čini ga zanimljivim a ujedno i težim za sistematično proučavanje. U kontekstu izgradnje etno-nacionalnih identiteta kao međusobno suprotstavljenih a što se smatra svojevrsnim „prirodnim stanjem“ bh. društva, otvaraju se prostori za različite oblike ispoljavanja govora mržnje. Ovi se, izuzev u ratnom, a potom i poratnom periodu kad faktički nije bilo nikakve regulacije i relevantnih zakonskih okvira, rijetko ispoljavaju na „jednostavan“ način, kao direktan poziv na netoleranciju i nasilje, već poprimaju različite forme i „ukrštaju“ se sa različitim oblicima govora mržnje i diskriminacije. Ono što je takođe vidljivo je, da je uloženi stanovit napor da se ova pojava suzbije, odgovornost za javnu riječ poveća i da se pokuša naći balans između prava na slobodu izražavanja, sa jedne strane, i društvene regulacije i državne intervencije, sa druge strane. S tim u vezi, po evropskim standardima i nekim najrelevantnijim presudama Evropskog suda, sloboda izražavanja je faktički ključna vrijednost kao i pravo javnosti da bude informisana, ali ona nije apsolutna već je potrebna kontrola ne bi li se sprečili govori koji pozivaju na mržnju i/ili nasilje. No, miješanje vlasti u slobode izražavanja ne smije biti neproporcionalno cilju koji se želi postići, i posebno je bitan senzibilan i odgovoran pristup novinara/ki kada se izveštava o ovakvim temama (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 52.). Ideal slobodnog i demokratskog društva je smanjiti kontrolu ali povećati samoregulaciju medija i razvijati profesionalni kodeks novinara/ki kao i medijski opismenjivati čitavo društvo.

Jedna od društvenih grupa prema kojima se govor mržnje ispoljava su svakako žene- iako čine faktički 52% stanovništva BiH one predstavljaju ranjivu i manjinsku grupu jer nisu na pozicijama moći i odlučivanja. Društveni procesi i promjene koje su u toku, su, nakon pada socijalizma, dovele do trenda društvene retradicionalizacije i u javnoj sferi dominiraju diskursi koji žene pozicioniraju i reduciraju na uloge koje su u skladu sa tradicionalističkim, patrijarhalnim normama. Različite analize ukazuju da se javni diskursi kreću u začaranom krugu vidljivosti/nevidljivosti žena kao grupe (V. Isanović, 2007). Žene su u fokusu pažnje najčešće ukoliko je riječ o estradnim ličnostima- imaju funkciju „zabavljačica sa margine“ (Isanović, 2007: 65) ili pak nemih prenositeljica patrijarhalnih vrijednosti koje brižljivo prenose uprkos ili upravo zbog tegobnih životnih okolnosti (V. Majstorović i Turjačanin, 2007: 101-102). Žene se takođe koriste u svrhu post-ratne etničke propagande i zločini koji su nad njima potčinjeni (npr. masovna ratna silovanja) se svakodnevno (zlo)upotrebljavaju u svrhe političkog poentiranja. Ono što je takođe vidljivo je da su istaknute žene, profesionalke i pojedinke često objekt govora mržnje jer su se „usudile“ da izađu iz nametnutih okvira. Takođe, simptomatično je da nedovoljno educirana i nedovoljno omoćana građanska javnost, civilno društvo i nadležne institucije nemaju dovoljno resursa a izgleda ni volje da se takvim negativnim pojavama suprotstave na sistematski, održiv i društveno odgovoran način. Treba svakako napomenuti da, iako je donešena značajna zakonska regulativa, postoji dosta prostora za slobodnu interpretaciju i ovaj nizak stupanj pravne predvidljivosti dodatno usložnjava i inače više nego složen fenomen kao što je govor mržnje. Naime, po mišljenju banjalučkog komunikologa Aleksandra Bogdanića, govor mržnje se treba posmatrati lingvistički- kroz poruke i (uglavnom) neutemeljene tvrdnje kojima se nekoj grupi, odn. osobi koja pripada toj grupi, pripisuju negativne karakteristike; potom komunikološki, gdje se razotkriva namjera pošiljaoca, a poseban problem je što je u nekim slučajevima namjera nedvosmislena a u nekima nije, i što namjeravano značenje nije isto što i protumačeno; psihološki, budući da govor mržnje izaziva negativne emocionalne posljedice; politikološki, budući da se govor mržnje često koristi kao propagandna tehnika; sociološki, imajući u vidu da je uvijek situiran u određeni društveni kontekst i reflektuje odnose (ne)moći u društvu (V. Škrbić, I., 2010).

Takođe, imajući u vidu da se različiti politički stavovi iskazuju rodnim aluzijama, i da se rod mobilizira u različitim diskursima i tzv. predstavljачkim strategijama u svrhu pravdanja društvenih distinkcija, fraktura i hijerarhija (Helms, 2009: 25, 29,30), svakako ga sa margina proizvodnje znanja treba „uvući“ u srž problema imajući u vidu da se putem rodnih transverzija ideološki pravdaju ali i simbolički predstavljaju različite forme ograničavanja ljudskih sloboda. Iz te potrebe je nastala i ova studija, bez pretenzija da uđe u sve aspekte govora mržnje prema ženama i otkrije sve njegove uzroke i posljedice, imajući u vidu da je riječ o više nego složenom fenomenu. Korišćeni su dostupni materijali institucija koje su se bavile i bave ovim fenomenom, NVO sektora, naučna istraživanja, relevantni tekstovi sa webportala, a radi sticanja dubljeg uvida

i unošenja duha žive riječi radi boljeg ilustrovanja ali i razumjevanja ovog fenomena, obavljani su i intervjui sa sljedećim pojedinkama: Jasminkom Džumhur, bh. ombudsmankom¹, Verom Jovanović, predsjednicom Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH², Jadrankom Milićević, aktivisticom (Fondacija CURE)³, doc. dr.sc. Lejlom Turčilo (Katedra za novinarstvo, Fakultet političkih nauka, Sarajevo)⁴, Lejlom Huremović, aktivisticom (Sarajevski otvoreni centar)⁵. Takođe, obavljen je i fokus-grupni intervju sa studentima/kinjama četvrte godine novinarstva na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo⁶.

2. O govoru mržnje

2.1. Pokušaj pojmovnog određenja

Generalno govoreći, govor mržnje podrazumjeva svaku izjavu koja priziva nasilje, mržnju i diskriminaciju protiv određenih društvenih grupa i/ili individua. „Ova sintagma se može shvatiti kao bilo kakva komunikacija kojom se pojedinac ili grupa omalovažavaju i diskredituju na temelju nekih karakteristika kao što su etnička pripadnost ili seksualna orijentacija i sl. ili se raspiruje međugrupna mržnja i netolerancija te poziva na nasilje protiv pojedinaca ili grupa“ (Nedimović, 2011: par. 3). U većini definicija govor mržnje se npr. povezuje sa pojmom diskriminacija, npr. definiše se kao „usmeno ili pismeno izražavanje diskriminatorskih stavova. Njime se širi, potiče, promovira ili opravdava rasna mržnja, ksenofobija, homofobija, antisemitizam, seksizam i drugi oblici mržnje koji se temelje na netrpeljivosti“ (Terzić i Dračo, 2011: 25). U tom kontekstu, govor mržnje prema ženama se imenuje pojmom „seksizam“, i smatra se ili diskriminacijom ili pak podsticajem na diskriminaciju (Terzić i Dračo, 2011: 25). Ono što je takođe bitno podvući je da se govor mržnje ređe ispoljava kao otvoren poziv na linč i nasilje, i češće je umotan u diskurzivne okvire koji odražavaju određene odnose moći u društvu (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 5). U tom smislu, govor mržnje prema ženama se ređe ispoljava kao otvoren poziv na nasilje i linč, a više se kroz suptilne mehanizme normalizacije i postvarenja *status quo-a* manifestuje kroz kvazi-neutralan govor koji ženama šalje poruku gdje treba da im bude pravo mjesto u društvu. Pojedinke sa kojima su obavljani intervjui- Jasminka Džumhur, Ombudsmanka BiH, Vera

---

¹ Intervju obavljen 22.10.2012.

² Intervju obavljen 22.10.2012.

³ Intervju obavljen 26.10.2012.

⁴ Intervju obavljen 07. 11. 2012.

⁵ Intervju obavljen 22.10.2012.

⁶ Fokus-grupni intervju obavljen 30. 10. 2012.

Jovanović, predsjednica Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH i docentica Lejla Turčilo (FPN, Sarajevo) su posebno apostrofirale da se govor mržnje prema ženama u javnom prostoru vrlo retko ispoljava kao „čist“ govor mržnje i poziv na nasilje, a više kao prikriveni govor mržnje i tzv. indirektna diskriminacija.

Takođe treba podvući da nema precizne i opšte prihvaćene definicije govora mržnje ni na međunarodnom, ni evropskom, ni regionalnom, ni u bh. kontekstu. Stoga se najčešće upotrebljavaju šire definicije koje se onda mogu dalje elaborirati i prilagođavati specifičnim kontekstima. Po jednoj takvoj najširoj definiciji, govor mržnje bi „predstavljao bilo kakvo pozivanje na nasilje, mržnju i netrpeljivost, ili njihovo podsticanje ili raspirivanje, ili njihovo opravdavanje prema pripadnicima određene grupe ili jasno identifikovanim pojedincima upravo zato što su pripadnici neke grupe, bilo npr. nacionalne, religijske, rodne, ili zbog seksualne orijentacije ili političkog opredeljenja, odnosno bilo kojeg obeležja na koje oni nisu mogli da utiču ili su upravo to odlučili da budu” (Ružić, 2010: par. 10). Govor mržnje je govor koji djeluje i kao takav nije nikad u potpunosti zaokružen, te se najčešće i koriste ovakve šire definicije. On se stoga ne vezuje samo za medije već uključuje kompletnu javnu sferu (podvukla Z.P.M)- politiku, kulturu, umjetnost, obrazovanje, nauku, sport i dr. (Vejnović et al, 2011: str. 24). Služeći se terminologijom feminističke teoretičarke Judith Butler, možemo reći da se radi o diskursu koji je sposoban da proizvede ono što imenuje, koji ima ontološki učinak⁷. No, imajući u vidu tendenciju da je u savremenim društvima gotovo svaki događaj isposredovan medijima, govor mržnje se najčešće i posmatra i analizira kroz medije kao *medium* njegovog ispoljavanja. Uprkos tome, uvijek treba imati u vidu da je govor mržnje nešto više od pukog medijskog sadržaja. Kao što primjećuje Kaminskaya, on s jedne strane, teži da „fiksira“ subjekt, postavi ga i ograniči na pravo „mjesto“ u društvu, no s druge strane on može da ga „isprovocira“ da putem interpelacije „preuzme“ etikete koje mu se dodjeljuju i u njih investira nova značenja (Kaminskaya, 2008: 3), kao što je npr. slučaj u feminističkom, *queer*, i pokretu *Black power* i sl.

Kao što smo napomenuli u uvodnom djelu, rod na faktički i „živopisan“ način opisuje određene ideološke i političke strategije- tako je npr. ruralna, nepismena Bosanka koja traži svoje bližnje i oplakuje svoje mrtve bila slika koja je najčešće korišćena da bi simbolizirala viktimizaciju Bosne i Hercegovine u cjelini u proteklom ratu (Ler-Sofronić, 2011: 91-92; Helms, 2008: 28), i ta slika je slata u svijet u, između ostalog, svrhe političke regrutacije u prilog međunarodne intervencije. Zbog ove simboličke „prenapučenosti“ onog „žena“, „ženskog“ u javnoj sferi i diskursu, svakako se ne smije dopustiti da ovaj fenomen ostane na marginama. U tom kontekstu, kada je o govoru mržnje prema ženama riječ, ne treba mu se prići kao 'samo još jednom od' pojava oblika ovog negativnog društvenog fenomena. Naprotiv, upravo zbog svoje živopisne i simboličke snage, on na više nego upečatljiv način razotkriva i demistifikuje različite

---

⁷ Za dublje uvid u performativnost diskursa vidi studiju: Judith Butler, *Gender Trouble*, prevedeno na našim jezicima kao *Problemi sa rodom*.

prakse isključivanja, diskriminacije, i njihovog (p)ostvarivanja i normalizacije. Iz tih razloga, da bi se ovaj složen pojam koliko toliko pojmio i razlučio, potreban je inter-disciplinarni uvid, naučna i aktivistička hrabrost, i spremnost da se govoru mržnje ne prilazi samo sa pozicije dobro uhodanih, *mainstream* pristupa već da se otvori prostor i za dublje, ontološke uvide i emancipatorske projekte⁸.

kao 'samo još jednom od' pojavnih oblika ovog negativnog društvenog fenomena. Naprotiv, upravo zbog svoje živopisne i simboličke snage, on na više nego upečatljiv način razotkriva i demistifikuje različite prakse isključivanja, diskriminacije, i njihovog (p)ostvarivanja i normalizacije. Iz tih razloga, da bi se ovaj složen pojam koliko toliko pojmio i razlučio, potreban je inter-disciplinarni uvid, naučna i aktivistička hrabrost, i spremnost da se govoru mržnje ne prilazi samo sa pozicije dobro uhodanih, *mainstream* pristupa već da se otvori prostor i za dublje, ontološke uvide i emancipatorske projekte⁸.

2.2. Zakonski okvir i regulativa

Govoreći što u evropskom što u bosanskohercegovačkom okviru, nema zakona koji se direktno tiču govora mržnje već se ovim fenomenom bave različiti zakoni, reflektujući njegovu složenost, s jedne, ali i svojevrsnu „nemuštost“, s druge strane. Jer, govor mržnje kao vid nasilja nad „objektom“, ovog „lišava prava da bude uvažen kao ravnopravan subjekat (raz)govora o samom sebi“ budući da mu unapred anulira kredibilitet (Nedimović, 2011, par. 5). Kao što je primjetila Hannah Arendt, spoj govora i nasilja je nešto „mutavo“, i tu nije riječ o paradoksu budući da on zapravo abortira komunikaciju (pr. Nedimović, 2011: par. 6).

Govor mržnje djelom ulazi u sferu krivičnog prava, budući da često inicira krivična djela koja su već zakonom definisana kao takva a kod kojih je motiv tzv. stvarna ili percipirana zaštićena karakteristika (rasno, etnički ili nacionalno porijeklo, spol, mentalna ili fizička onesposobljenost, seksualna orijentacija itd). U ovakvim krivičnim djelima nema ličnog animoziteta, već se žrtve napadaju „na osnovu onoga što one predstavljaju, a ne onoga ko su one“ (<http://ljudskaprava.ba/krivicna-djela-pocinjena-iz-mrznje-regulativa-i-praksa-u-bih-11/>). U Evropi se svi više uviđa potreba da se javno poticanje na nasilje i mržnju tretira kao krivično djelo, ali i da se iznađe ravnoteža između različitih ljudskih prava, kao npr. prava na slobodu izražavanja i

---

⁸ Kao što npr. ukazuje bh. feministkinja prof. dr Jasmina Husanović, *mainstream* pozicije nas mogu “jednostavno prezeti pomoću novih podmuklih oblika podjarmljivanja” te je neophodno suprotstaviti se isključujućim praksama u njihovoj složenosti i različitim ostvarenjima i u svrhe radikalne društvene emancipacije (Husanović, 2000: 42).

⁸ Kao što npr. ukazuje bh. feministkinja prof. dr Jasmina Husanović, *mainstream* pozicije nas mogu “jednostavno prezeti pomoću novih podmuklih oblika podjarmljivanja” te je neophodno suprotstaviti se isključujućim praksama u njihovoj složenosti i različitim ostvarenjima i u svrhe radikalne društvene emancipacije (Husanović, 2000: 42).

prava na slobodu od diskriminacije (<http://ljudskaprava.ba/krivicna-djela-pocinjena-iz-mrznje-regulativa-i-praksa-u-bih-11/>). Ono što je takođe značajno je da mržnja može biti sankcionisana kao zasebno krivično djelo, a što je u BiH definisano kao „izazivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje, razdora i netrpeljivosti među konstitutivnim narodima i ostalima, kao i drugima koji žive ili borave u BiH“⁹. No, problem u ovakvom pristupu je što se koriste preširoke i neodređene definicije tako da tužilaštva i sudovi imaju različitu primjenu čime se narušava princip pravne predvidljivosti, i što se naglašava zaštita od govora mržnje na etno-nacionalnoj osnovi a zanemaruju druge osnove, uključujući i pol/rod. Poseban problem predstavlja i pitanje prepoznavanja djela počinjenih iz mržnje, da li npr. dati prednost objektivnim ili tzv. subjektivnim kriterijima (kao što su npr. percepcije žrtve), a takođe posebno treba imati u vidu da se tzv. zaštićene karakteristike mogu podudarati (npr. etničko poreklo i političko opredeljenje) ili pak ukrštati (objekt govora mržnje i zločina iz mržnje to može biti istovremeno po različitim osnovama, npr. po socijalnoj, polnoj/rodnoj i etničkoj osnovi). (V. <http://ljudskaprava.ba/krivicna-djela-pocinjena-iz-mrznje-regulativa-i-praksa-u-bih-11/>).

U BiH je takođe uočena tendencija da, osim u slučajevima kada se kao konkretna posljedica govora mržnje javi tzv. zločin iz mržnje, ovaj segment pređe u sferu građanskog a ne krivičnog prava (isto je i u evropskom kontekstu s tim da su određeni oblici govora mržnje kao rasizam i ksenofobija uglavnom sankcionisani krivičnim zakonom (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 43-44). Na osnovu inicijative Visokog predstavnika uvreda, koja jeste oblik govora mržnje, se više ne kažnjava krivično već podpada pod zakon o obligacionim odnosima, tj prebačena je iz krivičnog u građansko pravo. Jer, tretiranje uvrede sa aspekta krivičnog prava je vodilo u velike političke pritiske na novinare/ke i na uzajamne tužbe između samih novinara/kineki/e od njih su zbog toga dobijali i kriminalne dosije što je dovelo do njihovo društvene stigmatizacije i degradacije (Halilović i Srdić, 2012: 125). To se takođe negativno odražavalo na razvoj novinarskog profesionalizma i pojačalo negativne percepcije javnosti o ovoj značajnoj društvenoj profesiji. Isti je slučaj i sa klevetom- do 1999. i kleveta i uvreda su predstavljale krivično djelo. Stoga su oba entiteta 2002. godine usvojila zakone koji su, u skladu sa najvišim međunarodnim demokratskim standardima, dekriminalizovali ovo područje i iz krivičnog, izmjestili ga u građansko pravo, a suđenja iz krivičnog u parnični postupak (Džihana, 2011: 374). Zakon je vođen načelom zaštite slobode govora pa „su zaštićena i izražavanja koja mogu uvrijediti, ogorčiti ili uznemiriti“, ali se s druge strane zahtijeva profesionalizam novinara i izvještavanje lišeno zlih namjera i u skladu sa novinarskim kodeksom (Džihana, 2011: 375)¹⁰.

---

⁹ Član 145a, st. 1 Krivičnog zakona BiH, „Službeni glasnik BiH“ broj: 03/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 08/10.

¹⁰ Tako se npr. u članu 4/ TAČKA 4 Kodeksa RAKa ističe da je dozvoljeno emitovanje programskih sadržaja koji spadaju u domen tačaka 1-3 člana Kodeksa 4 (Govor mržnje), ukoliko su dio naučnog, autorskog ili dokumentarnog rada i/ili predstavljaju dio objektivnog novinarskog izvještavanja i objavljeni su bez namjere da podstiču radnje kao što su nasilje i/ili diskriminacija po različitim osnovama, odn. sa namjerom da se kritički ukaže na takve radnje.

Problem sa primjenom ovog zakona je da sudovi nisu bili dovoljno upućeni kako da vode ove postupke, što su postajala velika očekivanja oštećenih koji su tražili velika obeštećenja radi zaštite vlastitog dostojanstva kao i velika očekivanja samih novinara/ki (Halilović i Srđić, 2012: 129). Uprkos tome, indikativno je da je došlo do smanjenja broja tužbi za klevetu, da se redovno objavljuju i isprike i izvinjenja i da su novinari/ke shvatili da se neprofesionalizam ne isplati (Halilović i Srđić, 2012: 129). No, ne treba prenebregnuti da je, da bi se moglo govoriti o kleveti, potrebno da postoji plasiranje netačnih informacija i njihovo prenošenje trećim osobama, šteta po pravno ili fizičko lice i postojanje namjere ili određenog stepena nepažnje, a neke od ovih segmenata je teško dokazati na sudovima. Takođe, uočeno je da se na neujednačen način utvrđuje kolika je šteta počinjena po pravno ili fizičko lice, i da li je postojala *bona fide*. S tim u vezi, objavljivanje isprika i izvinjenja predstavljaju indikator profesionalizma i dobronamjernosti novinarske struke (Halilović i Srđić, 2012: 129), ali je upitno u kojoj mjeri je došlo do smanjenja tužbi za klevetu zbog porasta profesionalizma a koliko zbog ove stavke u zakonu. Dok u BiH postoje zakoni o zaštiti od klevete, kada je o uvredi riječ ona potpada pod zakon o obligacionim odnosima, a pod uvredom se najčešće podrazumjeva „izjava ili ponašanje kojima se izražava omalovažavanje ili nepoštovanje drugoga“ (Srđić, 2012: 174). No, Zakon o obligacionim odnosima ne pravi razliku između klevete i uvrede, i u članu 200. predviđa naknadu za nematerijalnu štetu (Srđić, 2012: 174). To je na nivou sudskih instanci dovelo do različitih praksi, npr. da su sudovi odbijali tužbene zahtjeve ako su ustanovili da je riječ *samo* o uvredi, no imajući u vidu da u parničnim postupcima sud nije vezan pravnom kvalifikacijom tužbenog zahtjeva, ne postoje formalno-pravne prepreke da se i u tim slučajevima dosudi naknada štete za počinjenu uvredu (Srđić, 2012: 174).

Posebno je značajno, kada je o zakonskoj regulativi i tzv. gender aspektu govora mržnje riječ, je da je u Bosni i Hercegovini. 2009. donet *Zakon o zabrani diskriminacije* koji izričito ne navodi govor mržnje kao diskriminaciju, te se u našem, lokalnom kontekstu govor mržnje najčešće tretira kao podsticaj na diskriminaciju ili njeno propagiranje (Helsinški komitet za ljudska prava, 2012: 3). Jer, konkretni oblici diskriminacije odn. nejednakog teriranja u sferi politike, ekonomije, kulture, obrazovanja, zdravstvenih i socijalnih usluga, i ostali oblici diskriminacije kao što je mobing, uznemiravanje, segregacija, uporište imaju u stereotipijama, predrasudama, netrpeljivostima koje cirkulišu u javnom govoru i prostoru i koje na nipodaštavalački način tretiraju određene društvene grupe i/ili individue. No, iz zakona nije jasno kako će se njegove odredbe sprovoditi, a imajući u vidu da i u krivičnom zakonodavstvu postoje nedostaci kada je riječ o regulaciji i kažnjavanju govora mržnje, to se teško može očekivati i od antidiskriminacijskog zakona koji spada u domen građanskog prava (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 49, 50). No, ono što je izvjesno je da problem govora mržnje direktno povezan sa pojmom diskriminacija: tako se u OSCE-ovom vodiču za NVOe u regionu govor mržnje faktički izjednačava sa diskriminatornim pogledima i stavovima (OSCE, 2009: 19). Ovakvo mišljenje djeli i Vera Jovanović, nekadašnja ombudsmenka i predsjednica Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH, definišući govor mržnje kao oblik diskriminacije. Kako diskriminacija

(osim u slučajevima kada se radi o učinjenom krivičnom djelu povrede ravnopravnosti čovjeka i građanina gdje je diskriminatorско ponašanje sankcionisano krivičnim sankcijama) spada u sferu građanskog prava, otvoren je, s jedne strane, prostor za širu a ujedno i suptilniju regulaciju govora mržnje u javnom prostoru, no s druge strane do stanovite konfuzije oko samog pojma i regulacije ovog društvenog problema.

Iako, kao što je već navedeno, u BiH ne postoji zakon koji se eksplicitno bavi govorom mržnje, kada je npr. o govoru mržnje prema ženama riječ okvir za djelovanje i reagovanje predstavlja i *Zakon o ravnopravnosti spolova* koji zabranjuje javno prikazivanje i predstavljanje bilo koje osobe na uvredljiv, ponižavajući ili omalovažavajući način s obzirom na spol (Čl. 21). Takođe, ono što je bitno je da je *Zakonom o komunikacijama* iz 2003. osnovana Regulatorna agencija za komunikacije- to je nezavisno državno tijelo jedino nadležno za regulaciju telekomunikacija i elektronskih medija (Banović, 2011: 97), čime je u dobroj mjeri uređena ova oblast, bar kad je o govoru mržnje u medijima riječ. Naime u ratnom i postratnom kontekstu došlo je do ekspanzije elektronskih medija ali duž tzv. etničkih linija, a što je korišteno u svrhe propagande i nije odgovaralo ideji instinskog društvenog pluralizma (Džihana, 2011: 359-360). S tim u vezi, doneseni su i Kodeksi- Kodeks o emitovanju radiotelevizijskog programa (Službeni gl. BiH, br. 20/08), i Kodeks o oglašavanju i sponzorstvu za radio i televiziju (Službeni gl. BiH, br. 81/07). Prvi kodeks se u članu 4 bavi jezikom mržnje, gdje se podvlači da programski sadržaji RTV stanica neće biti usmjereni na kršenje zajamčenih sloboda i prava čovjeka i građanina ili izazivanje nacionalne, vjerske i spolne netrpeljivosti i mržnje; odn. da se neće emitovati sadržaji koji sadrže ili podstiču na diskriminaciju i/ili nasilje po različitim osnovama uključujući i spol/rod. Kodeks o oglašavanju i sponzorstvu u članu 6 se bavi diskriminacijom gdje se podvlači, između ostalog da „oglasi ne smiju praviti diskriminaciju žena ili muškaraca u mogućnostima za zaposlenje, edukaciju ili obuku“ (str. 21). Ono što je posebno potrebno podvući je da elektronski mediji podliježu sankcijama koje može nametnuti Regulatorna agencija za komunikacije, te je, s tim u vezi, došlo do značajnog smanjivanja govora mržnje u elektronskim medijima (Džihana, 2011: 369, 376). No, s druge strane, uočen je i trend političkih pritisaka na RAK i porast korištenja uvreda kao vrste govora mržnje, koja se po mišljenju sarajevskog novinara i pisca Ozrena Kebe „... etablirala kao dio personalnog, stranačkog, esnafskog, čak i estetskog obračuna i neslaganja“ (Isto, 377).

Poseban segment problema leži u činjenici da su štampani mediji, za razliku od elektronskih, funkcionišu preko tzv. sistema samoregulacije koju utelovljuje tzv. Vijeće za štampu. Vijeće djeluje u okvirima tzv. profesionalnog kodeksa novinarstva, gdje između ostalog stoji da će štampa dati sve od sebe kako ne bi huškala i/ili podsticala mržnju i/ili nejednakost na različitim osnovama, uključujući i spol (Banović, 2011: 98). Štampani mediji tako ne trpe faktički skoro nikakve sankcije zbog samoregulacije, što pak ne znači da su u potpunosti imuni na njih. Npr. na osnovu entitetskih zakona o zaštiti od klevete postoji mogućnost konkretnijeg sankcionisanja i štampanih medija. No, ono što je indikativno je da se prema saznanjima

eksperata/ica u ovoj oblasti više nego rijetko izriču sankcije štampanim medijima po ovom osnovu (V. Srdić, 2012), i da se često svode da objavljivanje demantija koji ne rijetko služe za nove klevete i uvrede i oštećenom/oj nanose još veće štete (Srdić, 2012: 173).

Ono što je takođe karakteristično za BiH društvo je da se npr. odredbe Kodeksa koje se odnose na govor mržnje različito tumače. Npr. interpretacije stručnjaka/inja, predstavnika/ca civilnog društva i javnosti uopšte su se razlikovala i razlikuju se od stajališta institucija zaduženih za sprovođenje kodeksa (Ibrahimbegović-Tihak, 2012: 279). Posljednje su, smatra se, prilično inertne i ne reaguju na različite oblike govora mržnje, što je npr. prema mišljenju predstavnice OSCE-a za slobodu štampe posljedica političkog konteksta u kojem se svaka kritika proglašava govorom mržnje (Ibrahimbegović-Tihak, 2012: 278).

To s jedne strane, može pružiti prostor za manevar i različite oblike interpretacije pravosudnih organa ali i proširiti prostor za djelovanje civilnog društva i uopšte grupa koje se bave zaštitom ljudskih prava budući da postoji nekoliko zakona na koje se mogu pozvati. No, s druge strane, svakako ostaje problematično to što ova oblast nije dovoljno uređena, a ona, kako je npr. istaknuto na dvodnevnoj konferenciji u Sarajevu o govoru mržnje u jugoistočnoj Evropi nije formirana na pravi način čak ni na evropskom nivou (<http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=9128>). Naime, sloboda govora je visoka vrijednost svakog demokratskog društva i postoji opasnost da se u ime spriječavanja govora mržnje, na direktan ili indirektan način suzbija i sloboda govora i javnog mišljenja¹¹. U vodiču OSCE-a za NVOe u regiji se takođe ističe se države članice OSCE-a razlikuju po tom pitanju: „govor koji se krivično sankcioniše u jednoj državi je zaštićen slobodom izražavanja u drugoj“ (OSCE, 2009: 63). Neke zemlje inkriminišu samo govor koji predstavlja stvarnu ili neposrednu pretnju nasiljem, s ciljem zaštite ljudskih prava i sloboda. Stoga je zapravo svaka manifestacija govora mržnje kontekstualna, i odražava specifična iskustva diskriminacije i dominacije u konkretnim političkim zajednicama (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 6).

Ono što takođe treba imati u vidu je da se govor mržnje često manifestuje indirektno-kroz naizgled neutralne izjave (Terzić i Dračo, 2011: 26). On kao takav ne podstiče direktno na nasilje i na tzv. zločine iz mržnje koji mogu nastati kao posljedica govora mržnje, no služe održavanju postojećih odnosa moći i nemoći u društvu. Kada je o ženama kao posebnoj društvenoj grupi riječ, ovakvi „simbolički“ govori mržnje su itekako prisutni i na njih ćemo se

---

¹¹ Iz tih razloga je npr. u nekim zapadnim zemljama formiran tzv. Pokret protiv tzv. političke korektnosti koja po zagovornicima/ama ovog pokreta ugrožava slobodu izražavanja i razvoj kritičke svijesti, i iza koje se krije nova orma netolerancije. Ovaj pokret e npr. u Velikoj Britaniji privukao stanoviti pažnju budući da je u njega uključen glumac Rowan Atkinson, poznatiji kao Mr. Bean (V. <http://www.radiosarajevo.ba/novost/92624/moramo-imati-pravo-da-uvrijedimo-jedni-druge.%20Preuzeto%202021.10.2012>).

posebno osvrnuti, imajući u vidu da u BiH postoji svojevrsno „simboličko poništavanje žena“ u javnom prostoru.

Takođe, potrebno je podvući još jednom da mediji nisu jedini kanal za ispoljavanje različitih oblika govora mržnje, iako jesu najčešći zbog svoje sve veće uloge u društvu i gotovo stalne prisutnosti u svakodnevnom životu. Govor mržnje je prisutan i u drugim oblicima komunikacije i sferama života- kao što su politika, sport, nauka, kultura, i kad jesu i kad nisu isposredovani medijima. S tim u vezi, potpuna kontrola govora mržnje je ne samo nemoguća, a u krajnju ruku i nepoželjna jer se, u litararnom smislu, može ostvariti jedino u totalitarnoj državi koja kontroliše sve sfere i aspekte života.

2.3. *Neki primjeri oblika ispoljavanja govora mržnje prema ženama u BiH*

Imajući u vidu da je govor mržnje više nego složen fenomen, i da još uvijek ne postoji saglasnost ni u evropskom a još manje u bosanskohercegovačkom kontekstu šta je i kako se manifestuje govor mržnje (uopšte i prema ženama), smatramo da je najbolji način da se kroz uvid u konkretne primjere i oblike manifestacije govora mržnje prema ženama stekne dublji uvid u problem i složenost ovog fenomena.

Govor mržnje prema ženama u BiH može poprimiti i poprira različite oblike. Najčešće je riječ o huškanju i svojevrsnom pozivu na linč ili na neki oblik nasilja u javnom prostoru, ili pak o uvredama i klevetama, što može biti upućeno bilo ženama pojedinkama bilo određenoj grupi žena bilo ženama kao takvim. Govoru mržnje su najčešće izložene pojedinke koje iskaču izvan patrijarhalnih okvira, kao i žene pojedinke koje obnašaju značajne javne funkcije. Po mišljenju Vere Jovanović, ovakvi oblici govora mržnje, bilo da su otvoreni ili prikriveni, imaju i za cilj i za posljedicu da ugroze integritet i dignitet pojedinke kojoj su upućeni. U kontekstu BiH društva koje funkcionise na takav način da etnooligarhije društvo drže u stanju „kontrolisanog haosa“ i stalnom strahu od mogućih novih konflikata, djelovanje pojedinki koje se odupiru ovakvom stanju, koje su okrenute budućnosti se teži obesmisлити (V. Blagojević, 2000: 187)¹². Iz tih razloga, i ovi, tzv. „personalizovani“ govori mržnje upućen jednoj ličnosti nisu obična interpersonalna komunikacija budući da su im „dometi veći“ i da se, tako što se govori o pojedincu/ki, često zapravo govori o grupama (Nedimović, 2011: par. 15). Kao što primjećuje Svjetlana Nedimović, „Denuncira se opšte i kolektivno na 'jeftin' način, ne u sučeljavanju s idejama i na temelju argumenata, već kroz denuncijaciju“ (Nedimović, 2011: par. 15). Budući da je govor mržnje najčešće direktno povezan sa pojmom diskriminacije, o govoru mržnje u prikrivenom obliku ili tzv. benevolentnom seksizmu možemo govoriti kad se u javnom prostoru

---

¹² Marina Blagojević u svojoj studiji referira na kontekst Srbije devedesetih, gde se Miloševićev režim održavao stalnom proizvodnjom haosa koji je potom navodno kontrolisao. Paralela sa stanjem ni rata ni mira u postdejtonskoj BiH je više nego očigledna.

promovišu ideje i vrijednosti po kojima se smatra „normalnim“ da žene budu u podređenom položaju. Istraživanja sprovedena u BiH ukazuju da se uvrede i huškanje najčešće ispoljavaju prema ženama koje dolaze iz „drugačije“ etničke grupacije u odnosu na izvor i/ili prenosnika, nešto ređe ali ipak dovoljno često prema ženama koje dolaze iz drugačijeg ideološkog profila i izlaze iz *mainstream*-a podobnosti koje promoviše određeni etno-kolektiv ili politička opcija, dok je jezik tzv. benevolentnog seksizma najčešće upućen ženama generalno. No, to ga ne čini manje opasnim imajući u vidu da ga i same žene vrlo lako usvajaju i da je on izrazito prisutan u ovdašnjim vrijednosnim sistemima sve tri etnije (Moranjak-Bamburić, 2007: 33).

Uvredama i klevetama, huškanju i različitim oblicima poziva na netoleranciju su često izložene žene javne ličnosti- koje rade u medijima, vidljive su u javnoj sferi, obavljaju određene javne funkcije i sl. Jedan od najekletantnijih primjera govora mržnje je članak objavljen u Dnevnom Avazu u kojem je novinarka Vildana Selimbegović nazvana „klozetskom krpom“ u to u vlasništvu jednog muškarca, i imenovana pripadnicom reketaške generacije koja je odrasla na samomržnji, islamofobiji i najprljavijim podmetanjima...“.¹³ Dnevni Avaz se u sličnom tonu svojevremeno „obrušio“ i na urednicu Federalne televizije Dušku Jurišić, ovog puta serijalom članaka kao što su *Duška Jurišić smijenjena, antibošnjačka politika ostaje* (20. Januar 2010), *Duška Jurišić i dalje bjelkinja* (1. Februar 2010), *Duška Jurišić uklanjala je nepodobne Bošnjake* (1. Februar 2010). Tim povodom Duška Jurišić se žalila Vijeću za štampu i optužila Dnevni Avaz za huškanje i kršenje člana 3. Kodeksa za štampu. No, u ovom slučaju procedura nije do kraja ispoštovana budući da, kako je navela Žalebena komisija Vijeća za štampu žalbenica nije prije podnošenja žalbe kontaktirala redakciju i tražila demant, no ovi propusti u proceduri ne mijenjaju činjenicu da se radi o huškanju i da je grubo prekršen 3. član Kodeksa (Ibrahimbegović-Tihak, 2012: 281). Kada je o ovoj pojedinki i novinarki riječ, svakako je ekletantan primjer i tekst *Od čega boluje Duška Rakonjac* objavljen u sarajevskom magazinu *Express* 19.11.2009., gdje između ostalog stoji da „sva njena nervoza, agresivnost, drskost i neuljudnost prema sagovornicima ne dolazi od, kako se vjerovalo, islamofobije i mržnje prema reisu Ceriću i Fahrudinu Radončiću, već od stvari koja se zove kašalj“, o čemu svedoče i njene česte posjete sarajevskim ordinacijama. Duška Jurišić je reagovala pismeno na članak pozivajući se na kodeks o privatnosti, što je legitimno ali se iza ovakve reakcije ne vidi dublji problem: ekskomunikacija nje kao osobe iz javnog prostora jer se ne uklapa u zadatak normu onog što se smatra „normalnim“ i, navodno mentalno zdravim (Nedimović, 2011). Konotacija sa Frojdovom, na patrijarhatu zasnovanom teorijom po kojoj su, između ostalog žene podložnije histerijama i drugim neurotičnim poremećajima je više nego očigledna!

Ovakvi, otvoreniji oblici govora mržnje koji otvoreno krše novinarske kodekse koji se direktno odnose na ovu oblast, su ipak ređi- češći su blaži oblici koji sadrže tendenciozne, manje

---

¹³ Dnevni-avaz-broj-5449-4-11-2010, str. 5

ili više vidljive poruke s ciljem da degradiraju određenu javnu ličnost. Tako je npr. u tekstu objavljenom u dnevnom listu Press 15.11. 2011. *Od zauški obolelo 600 dece i mladih* a gdje između ostalog stoji da „građani tvrde da odgovornost snosi bivša direktorka DZ Vesna Krstović Spremo“, koja je inače poslanica PDP-a u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH. Ona je uputila žalbu Vijeću za štampu budući da se radi o tendencioznom tekstu, napisanom s ciljem narušavanja njenog poslaničkog i profesionalnog ugleda. Vijeće za štampu je usvojilo žalbu i 18. 11. je objavljen demantij pod naslovom *Javni poziv bez odjeka* (http://www.vzs.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=801:ga-vesna-krstovi-spremo-dnevni-list-press-rs-15112011&catid=66:press-rs&Itemid=30). Iako blaži i po formi i po sadržaju, ovakvi primjeri su itekako problematični budući da su poruke već poslone i etar i da su sankcije za ovakve poruke prilično blage- kada je o štampanim medijima riječ najčešće se radi o demantiju koji teško može da ispravi već načinjenu štetu. Ovakve poruke su i teže prepoznatljive i podložne različitim interpretacijama, no imajući u vidu da im je cilj da degradiraju i omalovaže pojedinke i profesionalke, odražavaju i učvršćuju patrijarhalne društvene kodove.

Jedan od drastičnih primjera govora mržnje koji je privukao javnu pozornost je tzv. „slučaj“ govora mržnje čiji je objekt bila Vera Jovanović- predsjednica Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH. Ovo pojedinka se „usudila“ da se dotakne pitanje vjeronauke u javnim školama, odn. onim aspektima predmeta koji dovode do diskriminacije i čak stavlja u neravnopravan položaj u zavisnosti od toga da li pohađaju ili ne pohađaju vjeronauku. Zbog ovog njenog angažmana i podrške koju je dala tadašnjem ministru obrazovanja kantona Sarajevo Enveru Suljagiću da se ukinu diskriminatorne prakse vezane za vjeronauku, ubrzo zatim je uslijedio poznati govor tadašnjeg reisa Islamske zajednice na skupu u Maglaju i poruka: „I poručujem posebno Veri Jovanović: nemoj ti da štitiš naša prava, jer ti služiš onima koji mrze islam. Mrze nas muslimane i zato ostavi nas na miru! Tvoj sud uopće nije mjerodavan šta su naša prava, a šta nisu! Mi ćemo kazati koja su to naša prava, a koja nisu. Nisi ti zadužena i nisi ti kvalificirana da određuješ da li je ova odluka ministra ispravna ili neispravna.“

Ono što je simptomatično u ovom primjeru je da na jednoj strani imamo ženu, istaknutu pojedinku i predstavnicu civilnog društva, a na drugoj strani predstavnika najbrojnije vjerske skupine u BiH koja uživa različite privilegije, što formalne što neformalne u društvu¹⁴. Pojedinka koja je otvoreno napadnuta u ovom huškačkom govoru nije bez moći- imajući u vidu ulogu i prisustvo međunarodnog faktora u BiH koja se i dalje nalazi u nekom obliku polu-protektorata, i svojevrsan ugled koji u društvu imaju pojedinci i pojedinke koje se uprkos brojim poteškoćama i pritiscima etno-oligarhija bore za prava i slobode svih građana i građanki na cijeloj teritoriji

---

¹⁴ Imajući u vidu činjenicu da je religija glavni marker etno-nacionalnih podjela u BiH (semantički govoreći npr. sva tri naroda u BiH govore jednim jezikom) društveno-politička uloga vjerskih zajednica je i dalje više nego izražena u javnom diskursu.

BiH¹⁵. Uprkos tome, efendija Cerić se na degradirajući način iako Vera Jovanović naravno nije bila prisutna na ovom skupu obratio kao da je ona tu i sa ti, i poslao poruku da postoji suštinska razlika između „naših“ i „njihovih prava“, odn. da u BiH nisu i ne mogu biti postojati jednaka prava za sve. U ovom primjeru govora mržnje prema jednoj istaknutoj ženi vidimo da je on pozicioniran u okviru jednog od rascjepa koji obilježava BiH društvo- a to je religija vs. sekularizam (V. Helms, 2008). To što je Vera Jovanović žena samo je dodatno pojačalo emotivni naboj ovog huškačkog govora, kao i činjenica da je riječ o Srpkinji koja živi u većinski bošnjačkom Sarajevu, i u tom kontekstu „dvostrukoj“ manjini. Iako je odluka bila pokrenuta od ministra Suljagića on nije pomenut imenom i prezimenom a još manje mu se reis obratio sa „ti“. Ovaj govor je, možemo reći, predstavljao i svojevrsnu provokaciju, test dokle se smije ići u sukobu sa društvenim akterima/kama koji/se se bore za ljudska prava i slobode i vjerovatno se iščekivala i reakcija međunarodnog faktora i drugih bitnih društvenih aktera/ki. Struktura rečenica, emotivan naboj od strane govornika kao i ostalih učesnika skupa ukazuje da je riječ o huškanju- ovaj govor poziva na netoleranciju i nejednakost na osnovu tzv. zabranjenih karakteristika. Iako se ne poziva direktno na nasilje i na zločin ali se stvara okvir i ideološko opravdanje iz kojeg nasilje može indirektno da proizađe. Nakon ovog govora stigle su i prijete (npr. u jednoj e-mail poruci da će biti oteta i silovana). Ono što takođe treba podvući je da se nadležne institucije nisu oglasile poslije govora mržnje raisa IZ, ali su stupile u kontakt sa Verom Jovanović nakon konkretnih prijete koje su joj bile upućene *nakon* ovog govora (Vidi Intervju <http://www.neznase.ba/intervju/intervju/7128-vera-jovanovicnakon-reisovog-govora-prijete-mi-otmicom-i-silovanjem-.html>). Ono što je karakteristično za gorljivije oblike govora mržnje kao što je ovaj je da je oni skloni širenju- tj. obuhvatanju i drugih tema i pitanja koja sa glavnim „povodom“ ne moraju biti u direktnoj vezi. Tako je npr. na portalu bosnjaci.net Vera Jovanović optužena za diskriminaciju protiv muslimanki vjernica jer se, navodno bori protiv ispoljavanja vjere u javnoj prostoru (što nije tačno budući da je jedino što je Vera Jovanović izjavila je da se treba urediti odnos države i vjerskih zajednica i da vjerske vođe ne smiju biti izvan zakona). U Magazinu SAFF u tekstu „Samo je pravda vječna“ dovedena je čak i u kontekst sa Dražom Mihajlovićem: „A ako je Draža Mihailović „antifašista“, onda je i Vera Jovanović „borac za ljudska prava“! I obratno!“ Ova posljednja poruka se može klasifikovati kao uvreda budući da je Vera Jovanović dovedena u direktnu vezu sa likom i djelom Draže Mihajlovića koji je u bošnjačkom diskursu simbol zla, ali izvjesno je da ima i elemenata huškanja budući da može da izazove nekontrolisane i eksplozivne negativne emocije i strasti.

Po riječima same Vere Jovanović koja je takođe bila sagovornica za potrebe ovog istraživanja, govor efendije Cerića „je bio čisti govor mržnje, i bio poziv na nasilje, on je htio da poljulja moj lični dignitet jer ne pripadam narodu koji je ovde u Sarajevu većinski...“. To što je

---

¹⁵ U intervjuu za neznase.ba Vera Jovanović je izjavila da se ne boji za svoju sigurnost, i da je građanke i građani Sarajeva u kojem sve vrijeme živi i dalje srdačno pozdravljaju i poštuju.

bio upućen jednoj ženi samo je dodatno pojačalo negativni naboj i intonaciju mržnje koje je odaslata u javni prostor. Sagovornica nije pokrenula krivični postupak iako je na to imala pravo budući da je riječ o tzv. čistom govoru mržnje koji se širi i utiče na sljedbenike, budući da su tužilaštva to trebala da urade po službenoj dužnosti. To ukazuje ne nedovoljnu razvijenost i spremnost pravosudnih organa i pravosudnog sistema generalno da se uhvati u koštac sa problemima govora mržnje, pogotovo ako su prenositelji isuviše moćni i stoga, na neki način, iznad pravosudnog sistema.

2.4. Pitanje indirektnog govora mržnje i tzv. „benevolentnog seksizma”¹⁶

Sve intervjuisane pojedinke su izjavile da je u BiH daleko prisutniji tzv. indirektni govor mržnje prema ženama. Po riječima ombudsmanke Džumhur: „Javni zvaničnici se suzdržavaju u dosta dobroj mjeri da koriste govor mržnje prema ženama, mediji takođe, ali to je kada govorimo o direktnim oblicima govora mržnje. Daleko su zastupljeni tzv. indirektni oblici govora mržnje kao i indirektna diskriminacija, a oni često na prvi pogled nisu vidljivi.“

Pojam govora mržnje se može različito tumačiti budući da, kao što je ombudsmanka Džumhur referirala „šta je govor mržnje je podložno interpretaciji, ali je faktor koji se uzima kao relevantan, da li takva izražavanja izazivaju nelagodnost, strah, zebnju kod neke populacije“. Kod indirektnih oblika govora mržnje je mehanizam proizvodnje ovakvog diskursa i njegovog širenja daleko suptilniji, budući da se često prenosi kroz tzv. kvazi neutralan govor koji najčešće ne izaziva posljedice koje je ombudsmanka navela. Različite analize medijskih sadržaja pokazuju da se žene rijetko prikazuju kao akterke značajnih zbivanja iz društvenog života, i najčešće su situirane na margine i tretirane kao objekti. Kada je o štampanim medijima riječ, najčešće su pozicionirane na stranama za zabavu i razonodu, i redovno su prisutne u rubrici crna hronika. Rubrika crna hronika tako obiluje pričama u kojima su žene žrtve ili pak monstrumi koji su npr. lišili života članove svojih porodica, najčešće dece. Ivana Dračo u svojoj analizi ukazuje na medijski konstrukt tzv. „majke monstuma“ gdje se čedomorstvo prikazuje kao izolovan, neshvatljiv i prezren čin, bez preispitivanja društvenog konteksta i patrijarhalnog vrijednosnog sistema koji ne rijetko generira ovakva kaznena djela (V. Dračo, 2011). Uočljivo je takođe da mediji rijetko koriste rodno senzitivni jezik kada govore o ženama koje su aktivne u javnom životu i kada se navodi njihova profesija, što služi održavanju društvenih stereotipa o postojanju muških i ženskih zanimanja, posljednja tzv. *pink-colored* zanimanja su manje plaćena i niže rangirana na društvenoj lestvici i u tom slučaju se koriste imenice u ženskom rodu.

Kao što se navodi u različitim studijama, mediji ne samo da prezentuju već i proizvode i pojačavaju određene predstave i stereotipe, utičući na čitav društveni relacijski kontekst ^{(Moranjak-}

---

¹⁶ Prema Rječniku putujućih feminističkih radionica Fondacije CURE, seksizam se definiše kao ideologija koja polazi od pretpostavke da se fizičke razlike među polovima moraju reflektovati na različiti društveni položaj žena i muškaraca (Frašto, ? : 9).

Bamburać, 2007: 18). Brojna istraživanja i monitorinzi medija to potvrđuju, ističući ulogu medija u proizvodnji specifične rodne hegemonije. Kao ilustracija može poslužiti članak u dnevnom listu Oslobođenje „Svi normalni Bosanci govore najljepši jezik na svetu“, sa podnaslovom „Jezik i žene: iz ugla muškog lingviste“, a koji je analizirala Nirmana Moranjak-Bamburać. Naime, muški lingvista sa pozicije naučnog autoriteta na pežorativan način pokušava da ukaže kako tzv. rodno senzitivni jezik nije „pravi“ bosanski jezik budući da se njim govori samo ispred kamera. I dok se feministkinje tako žestoko bore protiv okova koje oko njih veže jezik, „bar pedeset hojrata samo u Sarajevu premlaćuje svoje žene na mrtvo ime“ (Moranjak-Bamburać, 2007: 28). Muški lingvista tako sa autoritarne pozicije pokušava da svede feministički pokret na borbu za rodno senzitivni jezik zaboravljajući pri tom da i taj sam jezik odražava odn. proizvodi različite oblike nasilja nad ženama, uključujući i one koje je sam pomenuo, budući da je „jezik jedno od najvažnijih mjesta moći, da je sav prožet ideologijom“ (Moranjak-Bamburać, 2007: 32). Autor pri tom maskira svoj mizoginični stav jer putem retoričkog manevra pokazuje saosećanje sa ženama i sa svojim „dragim kolegicama“ (Moranjak-Bamburać, 2007: 30). Po autorici teksta u kojem se se ovaj novinski članak kritički analizira, muški lingvista „maskira“ svoje vlastite stereotipe pripisujući ih grupi koja se bori protiv vlastite marginalizacije, neutralizujući pri tom moguće emancipatorske posljedice pobune i otpora protiv dominacije. Stoga je na delu moderna forma seksizma tzv. seksizam u rukavicama, koji se naizgled pokazuje kao benevolentan zato što je u suštini blagonaklon i paternalistički nastrojen prema ženama (što se vidi iz navodnog blagonaklonog stava prema „dragim kolegicama“, koji pokušava da ih „zaštiti“ od vlastitih pogrešaka). Pored ovog paternalističkog, benevolentnog seksizma u društvu je po autorici analize prisutan i otvoreni seksizam ali je najčešće izražen prema ženama druge etničke pripadnosti (Moranjak-Bamburać, 2007: 33).

---

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

Pored ove kritičke analize navedenog članka koji nam je poslužio kao ilustracija, važno je istaći da brojna istraživanja i monitorinzi medija ukazuju na činjenicu da su žene u sferi javne riječi više nego podzastupljene. Mediji u BiH isključuju žene kao aktivne protagonistkinje političkih i društvenih zbivanja, a žena je predstavljena ili kao etički ideal određene etničke zajednice ili pak kao estradna zvezda koja potvrđuje muškost muškarca. Izražena tabloidizacija medija reflektuje tranzicionu konfuziju i marketizaciju preko noći, što u spoju sa etno-nacionalističkom ideologijom rezultira u medijskim proizvodima niskog kvaliteta (*trash*) i mizoginiji. Istraživanje dnevnih novina Milkice Milojević pokazuje da u dnevnoj štampi žene uglavnom dominiraju u tzv. pasivnim ulogama, i da su uopšte najčešće uloge u kojima se žene javljaju estradna ili filmska zvezda i žrtva. Muškarci dominiraju u ulogama političara na prednjim i sportista na zadnjim stranama, a često se pojavljuju i u ulogama sudije, tužioca, policajca, menadžera, vojnika-oficira. Mediji stoga podržavaju stereotipe o rodnoj podjeli uloga na ženske (podržavajuće, domaćinske, majčinske, zavodničke) i muške (liderske, lovačke, takmičarske). Žena takođe ima daleko manje na naslovnim stranama novina, a kada se koja i nađe, o kakvim ulogama je reč možemo videti iz analize Dnevnog avaza gdje su, po ovom istraživanju, od ukupno 73 analiziranih naslova, ženama posvećeni sljedeći:

Žene Srebrenice optužuju Karlu del Ponte

Majka još nema snage izaći na mezar

Kasni operacija manekenke

Karla del Ponte nije pristala na ucjenu Beograda

Ombudsman pretukao ljubavnicu

Ubio suprugu i kćerku, pa sebe

Otrovala se majka dvoje djece

Djevojka nađena mrtva¹⁷.

Po nekim tumačenjima, ovdje nije riječ o govoru mržnje već o tzv. simboličkoj diskriminaciji putem koje se konstruišu, održavaju i reafirmišu postojeći odnosi moći u društvu (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 6). No, oni ujedno predstavljaju bazičan stereotip koji

---

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

¹⁷ Milkica Milojević, *Žene u dnevnim novinama BiH: vidljivost, uloge, stereotipi*, preuzeto 21.oktobra 2012. sa http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

predstavlja osnovu za širenje direktnih oblika govora mržnje. Iz tih razloga je npr. aktivistkinja Jadranka Miličević rekla da su i to nedvosmisleni oblici govora mržnje, a ne samo indirektni zbog ove njihove bazičnosti. Stoga je i ovo pitanje, kao i uopšte kada je o govoru mržnje riječ podložno različitim interpretacijama, na šta su i same intervjuisane pojedinke ukazivale tokom razgovora.

Svakako treba ukazati da su u javnom diskursi prisutni i tzv. hibridni diskursi- oni npr. afirmativno govore o pojedinkama ili ženama, ali se npr. rijetko koristi upravan govor, da same žene direktno govore, i o njihovom uspjehu najčešće govore drugi jer se u patrijarhalnom društvu jedino vjeruje muškarcu koji govori. Kao jedan od oblika ispoljavanja ovakvih hibridnih diskursa imamo u slučajevima kada se afirmativan pristup medija pitanjima ženske emancipacije smješta u kontekst porodice, i preferiraju priče o ženama koje su uspješne u svom profesionalnom radu a ujedno i dobre majke i supruge (V. Majstorović i Turjačanin, 2007: 103).

Takođe, kada je o nekim specifičnim i marginalizovanim grupama riječ (npr. ženama koje pripadaju LGBT populaciji) na djelu imamo tzv. diskurse nevidljivosti. Po riječima Lejle Huremović iz Sarajevskog otvorenog centra (SOC), LGBT je populacija koja je izložena najekletantnijim oblicima govora mržnje i to na svakom koraku, a docentica Lejla Turčilo ističe da su govori u BiH prema LGBT populaciji na granici sa fašizmom. Izvještavanje o ovim grupama, a što je pokazao tzv. *Rozi izvještaj* koji je SOC uradio, se kreće u okvirima sveprusutne senzacionalizacije, seksualizacije i stereotipizacije LGBT populacije (Huremović et al, 2012: 47). Članci su najčešće ilustrovani tako da prikazuju muškarce obučene u donje rublje na *gay paradama* a druge teme vezano za ovu populaciju se i ne pominju. Takođe, prisutno je i dosta huškanja, iako je ono najčešće umotano u tuđe komentare (Huremović et al, 2012: 47), naročito komentare različitih „eksperata“ koji na taj način zloupotrebljavaju svoju profesiju. Ono što je zanimljivo po našoj sagovornici kada je o ženama pripadnicama LGBT riječ, je da su one uglavnom nevidljive u medijskim izvještavanjima u odnosu na gay muškarce, osim ponekad kad organizuju neku aktivističku djelatnosti ili performans pa im se na portalima šalju uvrede, etikete i seksističke poruke tipa da im treba muškarac i slično. Zbog ove nevidljivosti žena iz LGBT populacije, Sarajevski otvoreni centar je pokrenuo različite aktivnosti kao što je npr. ***Konkurs za lične i coming out priče biseksualki i lezbejki u Bosni i Hercegovini*** (V. <http://www.soc.ba/index.php/bs/konkursi/146-licne-i-coming-out-price-biseksualki-i-lezbejki-u-bih>).

U vezi sa pitanjem tzv. benevolentnog seksizma ali i govora mržnje u njegovim različitim oblicima ispoljavanja prema ženama, posebno je zanimljiva opservacija docentice Lejle Turčilo (Fakultet političkih nauka, Sarajevo). Po njenom mišljenju, svaki od oblika govora mržnje je koban po žene i po društvo u cjelini, pa i oni koje često ne primjećujemo jer npr. ne pozivaju na linč i nasilje a koji su takođe više nego štetni budući da ne pozivaju ni na napredovanje. S tim u vezi, po njenom mišljenju, iako je sa pravnog aspekta potrebno razlikovati različite oblike govora mržnje, kada generalno govorimo sa stanovišta društva i javnog diskursa, jaedin razlika

koja je bitna je razlika između društveno prihvatljivog i društveno neprihvatljivog govora: „Ne možete nekome 'priljepiti' neku etiketu pa da mi onda kao publika razmišljamo kako da to kategorizujemo. Postoji prihvatljivo i neprihvatljivo ponašanje. Svako nijansiranje između je po meni, djelimično skidanje odgovornosti.“

3. Govor mržnje prema ženama i odgovor društva

3.1. Aspekt civilnog društva i uloga ženskih nevladinih organizacija

Civilno društvo predstavlja sferu dobrovoljnog građanskog udruživanja i povezivanja i ono djeluje po principima humanosti, autonomije, samopomoći, samoinicijative, antihijerarhije, dobrovoljnosti, solidarnosti (Pavlović, 2004: 80). Ono se često hipostazira kao normativan okvir i ideal u kojem se građani i građanke potvrđuju kao slobodne ličnosti. Vođeno načelima dobrovoljnosti i slobode civilno društvo kao takvo nema zakonsku obavezu da reaguje npr. na pojavu govora mržnje u društvu. No, kao oblast djelovanja usmjerena na zaštitu i promociju ljudskih prava i sloboda ono ima moralnu obavezu da djeluje. U tom kontekstu su npr. disidenti u bivšim socijalističkim zemljama govorili o civilnom društvu kao etičkoj, moralnoj kategoriji, čija je moć upravo u tome što je s onu stranu zvaničnog sistema, kojeg karakterišu stege i hijerarhije (Linc & Stepan, 1998: 328).

Prema različitim analizama (V. Popov Momčinović, 2012) ženske grupe predstavljaju najbrojniji, najvidljiviji i najumreženiji segment bh. civilnog društva. Stotinjak ženskih NVOa je aktivno i vidljivo u javnosti, i one se na različite načine i u različitim sferama bore da BiH postane rodnoravnopravno, nediskriminirajuće društvo. Kada je o govoru mržnje prema ženama riječ, ženske NVO grupe vrše različita praćenja i monitoringe medija, sa manjim ili većim fokusom na ovaj segment. Takođe, ženske NVO i same koriste medije za reakciju na konkretne slučajeve govora mržnje i za borbu protiv diskriminacije. Kada je o praćenju medijskih sadržaja riječ, ženske NVO su se uglavnom fokusirale na pitanje vidljivosti/nevidljivosti žena u javnoj sferi uključujući medije, i na stereotipne oblike njihovog prikazivanja. S tim u vezi, veći fokus je bio na onome što se naziva tzv. indirektnim govorom mržnje, svojevrsnim simboličkom poništavanjem žena u javnoj sferi, koji je naizgled neutralan ali služi kao okvir za normalizaciju podređenog položaja žena i za toleranciju prema manifestnom ispoljavanju govora mržnje prema ženama. Npr. Helsinški parlament građana Banja Luke, Lara iz Bijeljine, Fondacija CURE su radile ovakve monitoringe, a pojedinke iz različitih NVOa su učestvovala u izradi alternativnih CEDAW izvještaja (tzv. izvještaji iz sjene o implementaciji konvencije o ženskim ljudskim pravima) koji na sveobuhvatan način analiziraju položaj žene u društvu i primenu konvencija i zakona o rodnoj ravnopravnosti. Takođe, ženske NVO su reagovala na slučajeve kršenja profesionalnog kodeksa novinarstva i ulagale prigovore Vijeću za štampu- najčešći povod je bio *Kršenje principa zaštite privatnosti*, npr. u slučajevima nasilja nad ženama i djevojčicama kada su mediji na direktan ili indirektan način otkrivali identitet žrtava. Tako su npr. Udružene žene

Banja Luke uložile nekoliko prigovora povodom tekstova u kojima se na naprofesionalan način izvještavalo o djevojčicama žrtvama nasilja (V. Ibrahimbegović-Tarik, 2012: 284-285).

Čitajući poluautobiografske članke istaknutih bh. pojedinki u publikaciji *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: Žene u Bosni i Hercegovini* a koje su bile izložene različitim oblicima govora mržnje, provejava ton da je ženska civilna scena uključujući i tzv. Gender centre bila prilično inertna dok se to dešavalo. Npr. po riječima Svetlane Cenić: „Niko se od tih udruženja ili institucija nije oglasio ni onda kada sam osvanula kao broj jedan na nekoj crnoj listi, ni kada sam kao nepobodna dobila otkaz, ni na brojne uvrede koje su odaslane na moju adresu“ (Cenić, 2011: 47). Gotovo identičan stav o odnosu ženske civilne scene prema Svetlani Cenić je izrazila i urednica *Oslobođenja* Vildana Selimbegović: „...nikada nijedno udruženje žena, niti jedan gender centar osnovan iz nevladinih, a kamoli vladinih izvora, nije reagovao“ (Selimbegović, 2011: 144), iz čega se vidi da se ne radi samo o autopercepciji žene, pojedinke koja je bila objekt govora mržnje. U slučaju govora mržnje prema Veri Jovanović, ona je ukazala tokom razgovora da je došlo do izvjesne mobilizacije civilnog društva, oko 25 NVOa se oglasilo i stalo u njenu zaštitu. No, kao što je i sama istakla ne može se reći da li je to malo ili puno, a na moje potpitanje da li se oglasila ijedna ženska organizacija odgovorila je da nije sigurna, da se možda oglasila jedino NVO *Žene ženama*.

Jedan od uzroka, uslovno rečeno nedovoljnog reagovanja ženske civilne scene na pojedine slučajeva ispoljavanja govora mržnje prema ženama leži u činjenici da su same ženske NVO opterećene velikim brojem problema sa kojima se žene kao ranjiva grupa susreću, i sa traženjem donatorskih sredstava za rješavanje tih problema. Ove aktivnosti kao npr. traženje sredstava za sigurne kuće i terapijski rad sa ženama žrtvama nasilja iziskuje ogromnu energiju i traže stalnu posvjećenost. Veliki *gap* između države sa jedne strane i rastućih društvenih potreba i problema sa druge strane, a koji karakteriše sve zemlje u tranziciji, rješavanje nagomilanih društvenih problema „svaljuje“ na NVO sektor. Ženske grupe se, kada je o govoru mržnje prema ženama riječ, najčešće opredjeljuju da pišu reagovanja i saopštenja, i teže da iza njih stane sve više ženskih grupa i organizacija, stoga je formirana tzv. *Ženska mreža BiH* da bi efekat bio veći. No, i same aktivistkinje su npr kritički izjavljivale u intervjuima obavljenim za potrebe mog doktorskog istraživanja o ženskom pokretu u BiH, sporo se dolazi do saglasnosti na nivou mreže po pitanju saopštenja a potrebno je npr. brzo reagovati. Jedna od pionirki ženskog pokreta Nuna Zvizdić (*Žene ženama*, Sarajevo) je npr. razočarano istakla da uopšte ne postoji svijest o tome šta sama mreža znači i kada se i na koji način treba zajednički reagovati. Takođe, jedna aktivistkinja je istakla da ženske organizacije često kalkulišu kad daju saopštenja budući da, između ostalog, zavise i od donacija vlasti.

To naravno ne znači da ženske i uopšte NVO ne reaguju i nisu reagovala na ovakve pojave. Jadranka Milićević (Fondacija CURE) je istakla u intervjuu da su ženske grupe reagovala u slučaju govora mržnje čiji je objekt bila Duška Jurišić. Navela je i slučaj Štefice Galić iz Širokog Brijega, urednice portala *tacno.net* i suruge pokojnog Nedeljka Galića koji je

tokom rata spašavao ljude druge nacionalnosti. Ova pojedinka je bila izložena različitim oblicima govora mržnje na internetportalima a potom bila i pretučena, na šta su između ostalog reagovale i ženske grupe. No, neke analize, npr. analiza grupe autorica o govoru mržnje na primjeru fudbalske utakmice u Širokom Brijegu i Queer Festivala pokazuju da civilno društvo nije ispunilo svoj zadatak, a što je, po njihovom mišljenju, posljedica nepostojanja elementarnog dogovora oko toga šta predstavlja govor mržnje kao ni zajedničke strategije za reagovanje i djelovanje (Cvjetičanin, Sali-Terzić, i Dekić, 2010: 40). Jadranka Milićević je tokom intervjua i sama potvrdila kao veliki problem nepostojanje elementarnog dogovora na nivou ženske mreže kada i kako treba reagovati. Takođe je istakla da su ne rijetko i same ženske organizacije objekt govora mržnje, i sramotno je, da su po njenom mišljenju, na takav način prikazivane ženske organizacije koje zastupaju žrtve: „I ružno je bilo prozivanje onih žena Srebrenica, pokreta majki da su one uzele pare, ma to je sramota, Hajra ukrala, uzela, da odeš samo da vidiš kako siromašno žive. Sve je to govor mržnje usmjeren prema ženama. Nikad nije prozvano neko nazovi muško udruženje iz Srebrenice. Nekako je lako žene prozvati...“ Iako sama kao pojedinka nije bila žrtva direktnog govora mržnje, ova aktivistkinja tvrdi da je problematičan i tzv. konteksts pominjanja, „jer možda se ne kaže nešto direktno, ali čim se kaže npr. da sam feministkinja krene taj otpor i odmah mi se na hiljadu tribina i javnih diskusija svašta inputira. Pogotovo kad sam pominjala svoj identitet *Žena u crnom*...“ Naravno, ovo, po njenom mišljenju ne implicira da je NVO sektor kao takav imun od svake društvene kritike, ali je problematično to da se često pominje u negativnom kontekstu kao servis za pranje novca i za tzv. ublehaštvo, a takve poruke se najčešće šalju ženskim udruženjima. A dovoljno je, navodi ona, samo npr. otići i vidjeti kartoteku Zenica Medica, gdje je hiljade i hiljade žena žrtva nasilja prošlo kroz psihološko savjetovalište i koliko je žena žrtava nasilja u porodici spašeno.

Uprkos ograničenjima, domete ženskog pokreta u BiH koji kroz svojevrsnu političku estetiku koja se odupire destrukciji kroz promociju načela pravde, slobode i jednakosti, ne treba nivelisati. Ovi dometi se ne rijetko i proizvode kao nevidljivi, budući da su prisutni stereotipi prema ovom obliku angažmanu žena u javnoj sferi kroz civilno društvo. Postojeći bh. sistem i dominantni vrijednosni obrasci ih na taj način obesmišljavaju u javnom prostoru, čineći ih nevidljivim i nečujnim. Ombudsmanka Džumhur i aktivistkinja Milićević su ukazale na različite predrasude koje postoje prema ženskim grupama i udruženjima, tako se npr. po mišljenju ombudsmanke Džumhur rad ženskih grupa i udruženja najčešće etiketira kao feministička floskula, pri čemu se zanemaruje koliko je žena žrtava *upravo* zbog takvih shvatanja da su to samo floskule, uključujući i žene koje su bile izložene različitim oblicima govora mržnje. U takvom jednom kontekstu je rad aktivistkinja, ženskih grupa i ženskog pokreta svakako podcenjen i ne rijetko objekt nedovoljno utemeljenog i bahatog kritizerstva.

Kada je riječ o (ne)djelovanju tačnije nedovoljnom djelovanje ženske civilne scene po pitanju govora mržnje prema ženama, treba imati u vidu i širi kontekst djelovanja civilnog društva kao takvog. Po mišljenju Vere Jovanović, generalno je prisutna i nedovoljna odlučnost a

i hrabrost civilnog društva da se oglasi i reaguje po pitanjima koje se tiču zaštite Drugog i Drugačijeg. NVOi oslušuju šta kažu politike i često se prilagođavaju i selektivno reaguju kada je ugrožavanje nečijih prava u pitanju. Takođe, treba imati u vidu da je jedan dio NVO sektora faktički vladin sektor koji ima samo prefiks nevladin, te se od takvih NVOa i ne može očekivati neka reakcija kada su vladajuće strukture prenositelji govora mržnje. Isto tako, neke inicijative NVOa ostaju potpuno prešućene i ne nailaze na podršku nadležnih tijela i organa, te i njihov rad ostaje dobrim djelom nevidljiv. Tako je npr. Vera Jovanović na jednom okruglom stolu predložila da se problem govora mržnje ugradi i u izborni zakon, ali nije naišla ni na kakvu podršku od strane izborne komisije.

Filozofskim riječnikom govoreći, politika u BiH dela kao tzv. biopolitika- ključan politički identitet je etnonacionalan i on je pripisan rođenjem i tretiran kao biološka odn. predpolitička kategorija. Kada je o ženama riječ biopolitika svodi žene na tjelesnost negirajući im status političkih subjekata kroz objektivnost ove tjelesnosti, i teži da ih liši moći da govore i da reflektuju. No, kao što je primjetila Marina Blagojević u kontekstu društva Srbije devedesetih, upravo groz angažman u civilnom društvu ova „refleksivno subverzivna tela prisvajaju moć, uzimaju moć za sebe i time osvajaju pravo na život i eros“ (Blagojević, 2000: 187). Na ovaj novi politički senzibilitet koji ženski pokret nudi, koji je svojevremeno formulisao i guru Nove ljevice, Herbert Markuze pišući o ženskom pokretu i uopšte društvenim pokretima šezdesetih godina prošlog vijeka (Pr. Popov Momčinović, 2010: 239), ukazala je i ombudsmenka Džumhur budući da je dugi niz godina bila aktivistkinja bh. ženskog pokreta, istakavši da je sentimentalno vezana za taj svoj životni period, imajući u vidu politički sentiment koji ženski pokret širi i senzibilitet prema ženama i uopšte ranjivim grupama kojima treba pomoć. No, pitanja govora mržnje se jednim djelom tiču dugoročne strategije gender senzibilizacije na kojoj radi ženska civilna scena i ženski pokret. No, drugim djelom treba imati u vidu i pragmatičan, kratkoročan aspekt- da je potrebno brzo reagovanje kada je integritet i dignitet, a ne retko i život neke pojedinke ili grupe žena ugrožen u slučaju tzv. „čistih govora“ mržnje koji pozivaju na nasilje. I ovo pak treba shvatiti uslovno, npr. po riječima Lejle Huremović, aktivistkice koja se bori za LGBT prava, NVO u kojoj je ona angažovana (Sarajevski otvoreni centar) je uvijek imala podršku ženske mreže i to ne samo u slučajevima kada su se oni sami obraćali za pomoć, već je to podrška često dolazila samoinicijativno od strane ženske mreže.

3.2. Uloga akademske zajednice i obrazovnih institucija

Pitanje govora mržnje prema ženama je i pitanje stanja svijesti i rodne senzibilnosti jednog društva, njegove educiranosti kao i educiranosti samih žena kao specifične grupe i, potencijalnih ili stvarnih objekata govora mržnje. Kao što primjećuje Vera Jovanović, „čini se da, ili da su žene 'otporne' na govore mržnje prema njima, ili nisu dovoljno educirane da mogu tražiti ikakvu zaštitu“. I ova „otpornost“ na koju je sagovornica referirala ukazuje na needuciranost budući da se kroz agense socijalizacije, uključujući i obrazovni sistem, usvajaju vrijednosti i norme koje bilo direktno bilo indirektno redukuju žene na objekte i nameću im

pasivnu društvenu ulogu. Pored tradicionalnih i patrijarhalnih vrijednosti koje se smatraju „neprikosnovenim“, značajnu ulogu ima i etnička podjeljenost bh. društva, gdje „glavnu ulogu u javnom životu imaju etnički 'osviješćeni' muškarci“ (Majstorović i Turjačanin: 2007: 86).

Svojevrсна proizvodnja ovakvog društvenog stanja i svijesti dobrim djelom počiva na postojećem obrazovnom sistemu. U BiH, kao što je veliki broj autora_ica kritički ukazivao i ukazuje, vlada monoetnički obrazovni sistem tačnije tri monoetnička obrazovna sistema, koji imaju ideološku funkciju da potvrde postojeće podjele u bh. društvu. Kao što kritički primjećuje profesor Mujkić, čitava plejada tzv. etnointelektualaca je ideološki upregnuta da „dokaže“ da to odgovara nekakvom „prirodnom“ stanju BiH društva: „ideologizirano obrazovanje, huškačka historiografija, novinarstvo, književnost i umjetnost etničkog postvarenja i esencijalistička filozofija i društvene nauke“ i u njihovim kalupima „se izljeva to majušno, 'stalno ugroženo', uvijek samo-reducirajuće 'mi'“ (Mujkić, 2007: 78), koje ne vidi ništa izvan svog etno-koletiva. Dok moderna demokratija teži sve obuhvatnijoj i proširenijoj definiciji *demos*a putem različitih antidiskriminacijskih i drugih mehanizama, bazirajući se na 'širenju mi-intencija' i proširenoj verziji solidarnosti koja govori i sa pozicija marginalnog Drugog“ (Mujkić, 2007: 75), uključujući i žene, u BiH je na delu patologija redukcionizama, „odsjećanja drugog' počevši od drugog u etno-religijskom smislu preko 'drugog'-ljevičara, onog koji se zalaže za građansko društvo, neistomišljenika, ateiste itd“ (Mujkić, 2007: 65). U takvom jednom kontekstu su i žene, kao specifična društvena grupa marginalizovane, „srozane“ na puke objekte i sredstvo etnopolitike. Preko ovih mehanizama proizvodnje etnopolitike kroz, između ostalog i obrazovanje, obitava okvir koji pogoduje postojanju govora mržnje prema ženama.

Po mišljenju aktivistkinje Jadranke Milićević, političari, mediji i akademska zajednica zapravo čine trougao unutar kojeg obitava i funkcioniše govor mržnje prema ženama (Podvukla Z.P.M). Ono što nju posebno razočarava je da neki istaknuti predstavnici akademske zajednice koji se deklariraju kao građanska opcija, u javnoj sferi (npr. na nekim okruglim stolovima, tribinama i javnim raspravama) ne rijetko imaju nipodaštavalački odnos prema pitanjima koja se tiču rodne ravnopravnosti. Takve svoje stavove oni ne rijetko pravdaju postojećim stanjem u društvu, koje kao takvo još nije „sazrelo“ da bude rodno ravnopravno, iz čega se da naslutiti da sama akademska zajednica tačnije njen dio sebe ne vidi kao kreativnu i kritičku društvenu snagu i energiju, već kao dio postojećeg reda stvari u svijetu, koji se na taj način samo dodatno reprodukuje ali i produbljuje. I dok osnovno i srednje obrazovanje imaju funkciju da se u njima usvoje zgotovljena etno-nacionalna znanja, visoko obrazovanje samo dalje „osposobljava“ mlade da učestvuju u „daljoj proizvodnji fraza i metafora kolektivnog identiteta koji će se recitirati i ponavljati s namjerom proizvodnje ontološkog učinka“ (Mujkić, 2012: 7). Različite analize udžbenika tzv. nacionalne grupe predmeta ukazuju da se rodne uloge prikazuju stereotipno, da se

„provlače“ tekstovi u kojima je otvoreno prikazana diskriminacija žena¹⁸ bez da se ponudi učenicima/ama u interpretaciji da problematizuju stavove koji se iznose u takvim tekstovima (Čaušević i Zlotrg, 2011: 24).

No, uprkos tome, po mišljenju Jadranke Milićević ipak dolaze i stasavaju mlađe generacije koje rade na akademskim ustanovama i koje su otvorenije i nemaju stereotipne odnose preme ženama i feminističkom pokretu, „ali one još uvijek nemaju dovoljno prostora i nisu na pozicijama moći“. Po mišljenju Vere Jovanović, kada je o akademskoj zajednici riječ, ne može se tačno odrediti koliko je prisutan govor mržnje, uopšte i prema ženama, budući da je akademska zajednica prilično zatvorena. Naime na naučne skupove se uglavnom pozivaju istomišljenici i ono što je izrečeno ostaje u tom, zatvorenom krugu. S druge strane, naučni rad se bazira na autonomiji i akademskim slobodama te je svakako upitno da li ga i na koji način podvrći kontroli. Govoru mržnje na ovim prostorima su, po mišljenju Vere Jovanović, doprinjeli etnointelektualci kao poseban društveni sloj, a što potvrđuje i poznata studija profesora Mujkića *Mi, građani etnopolisa*. I po mišljenju ombudsmanke Džumhur, akademska zajednica je zatvorena i uglavnom se bavi sobom, npr. imenovanjem i razrješenjem dekana, a pitanje kvalitetnog obrazovanja, usklađenog sa najvišim standardima je više nego zapostavljeno. Kontrola obrazovanja je po njenom mišljenju neophodna ali u smislu supervizije kvaliteta obrazovanja, a što bi se onda svakako reflektovalo i na doprinos obrazovanja suzbijanju govora mržnje.

Govor mržnje reflektuje i svojevrsnu infantilnost društva odn. pošiljaoca koji se njime služe. Umesto logičke argumentacije, najlakše je pribjegavati etiketiranju, klevetanju, ismijavanju, uvredama. Po mišljenju banjalučkog komunikologa Aleksandra Boganića, „u svom razvoju, čovjek prolazi i kroz fazu ruganja, naprosto zato što još nije razvio sposobnost logičkog mišljenja i jasnog izražavanja, pa svoje stavove i mišljenja izražava ruganjem. Neki ljudi očigledno, zbog sredine u kojoj žive i lošeg obrazovanja, zauvijek ostanu u toj infantilnoj fazi ruganja“ (Škrbić, I. 2010: par. 3). Uloga obrazovnih institucija i akademske zajednice u tom smislu treba biti prosvjetiteljska, tj. da doprinese razvoju kritičke svijesti i logičkog mišljenja, ali i elementarne pristojnosti u komunikaciji, odn. kantovski rečeno, da pomogne čovjeku da izađe iz stanja infantilnosti koja je plodno tle za širenje različitih oblika govora mržnje. Kao što je istakla aktivistkinja Jadranka Milićević, ženske grupe organizuju kroz alternativne oblike obrazovanja (seminari, radionice) osvještavanje u tom smjeru, iz tog razloga su Fondacija CURE organizovale npr. tzv. X-PRESS sesije- s ciljem razvijanja socijalne inkluzije kroz medije (V. http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=6), ali to nije dovoljno budući da je potrebno ovaj pristup primijeniti u u tzv. formalnom obrazovanju. No, radi se o prilično

---

¹⁸ Tako se npr. u čitankama nalaze različite šaljive priče koje govore o tzv. ženskoj pameti, koriste se često stereotipne binarnosti u jeziku 'ljudi/žene' kao i tekstovi u kojima je otvoreno prikazano nasilje nad ženama i faktički se tretira kao uobičajeno ponašanje (V. Čaušević i Zlotrg, 2011: 24, 25)

dugom procesu sazrijevanja i educiranja čitavog društva, ali i osnaživanja žena- koji može biti bolan. Po njenom mišljenju, mnoge mlade i obrazovane žene nemaju svijest o tome i polaze od naivne pretpostavke da će sve same postići u životu, te podvlači da „niko ne može sam ništa u ovom društvu postići, i stoga je potrebna sveopšta edukacija¹⁹ da bi se to uvidjelo“. Posebno podvlači da većina obrazovanih ljudi, i žena i muškaraca, rijetko prepoznaje brojne društvene probleme koji proizlaze in rodne neravnopravnosti²⁰, sve dok se njima lično nešto loše ne dogodi te stoga podvlači važnost sveobuhvatne rodne senzibilizacije svijesti koja mora uključiti i obrazovne institucije.

Fokusni intervju sa grupom studenata i studentkinja žurnalistike sa Filozofskog fakulteta Univerziteta Istočno Sarajevo ukazuje da se u okvirima tzv. formalnog obrazovanja ovim pitanjima, uslovno rečeno ne poklanja dovoljno pažnje (uz ogradu da se i ova pitanja možda obrađuju na nastavi ali da nisu ostavila neki dublji trag na percepcije ispitivanih studenata/kinja). Posebno je simptomatično bilo to da su tokom fokusnog intervjuja ne rijetko studentkinje imale patrijarhalnije stavove od muškaraca i nisu prepoznavale neke oblike govora mržnje i diskriminacije zasnovane na polu/rodu. No, ne može se generalizirati imajući u vidu da se jedna studentkinja prilično oštro i argumentovano suprotstavila ovakvim interpretacijama svojih dviju koleginica, jedna druga takođe ali u nešto blažoj formi. Ono što je zanimljivo je da studenti četvrte godine žurnalistike u Istočnom Sarajevu nisu čuli za slučaj Duške Jurišić, što je svakako posljedica medijske podjeljenosti duž etičkih linija kao i etničke podjeljenosti obrazovnog sistema gdje se slučajevi koji se zbivaju u drugom entitetu ne pominju. No, ono što je pohvalno je da su kroz neke predmete radili seminarske radove koji su povezani sa ovom tematikom, tako je npr. jedan student koji je aktivno učestvovao u diskusiji naveo da je radio analizu reklama koja je pokazala da se žene u reklamama svode na tjelesnost i javljaju uglavnom u stereotipnim ženskim ulogama (majke, domaćice, ili zaposlene žene ali u sjenci muškarca koji je na višoj funkciji). Jedan od razloga koji su studenti naveli je da su tek u ovom semestru počeli da slušaju predmet 'Pravna regulacija medija', no upitno je da li ovaj predmet koji se sluša na četvrtoj godini u mogućnosti da nadomjesti činjenicu da je, bar u ovom fokusgrupnom intervjuu, rodna senzibilnost ispitivane grupe bila prilično niska. Studenti i studentkinje uglavnom primjećuju govore mržnje na etno-nacionalnoj osnovi, a kada su oni upućeni ženama (kao npr. u slučaju parlamentarke Pandurević) ističu da je to govor mržnje na etno-nacionalnoj osnovi i da to nema nikakve veze sa njom kao ženom. Posebno je problematično to da u ovom konkretnom fokusnom intervjuu nisu uočili diskriminaciju pojedinih ranjivih grupa žena npr. Romkinja, većina je navela da mediji samo prikazuju Rome onakvim kakvi su- neobrazovani, bez higijenskih navika i sl. No, istakli su da je država obavezna da se angažuje i pomogne ovoj najbrojnijoj bh. manjini, iz čega se da zaključiti da sami studenti i studentkinje ne smatraju da je romska populacija sama

---

¹⁹ Podvukla Z.P.M.

²⁰ Npr. muškarci nisu svjesni ovog problema sve dok, npr. njihova sestra ili ćerka ne postane žrtva nasilja u porodici.

„kriva“ za svoj nepovoljan položaj. Jedna studentkinja je takođe istakla da mediji imaju odgovornost da educiraju javnost, npr. tako što će afirmativno izvještavati o romskoj populaciji i npr. izvještavati o Romkinjama koje su se obrazovale i izašle iz začaranog kruga socijalne isključenosti, i na taj način kreirati sliku koja će dati doprinos njihovoj društvenoj inkluziji i prihvaćenosti. Ono što je takođe zanimljivo je da je jedna studentkinja primjetila da su žene naročito diskriminirane prilikom zapošljavanja (najčešće zbog moguće trudnoće), i da neizvještavanjem o tome mediji snose odgovornost za diskriminaciju nad ženama. Iz ovog fokusgrupnog intervjua se vidi svojevrsna ambivalentnost stavova ispitivane grupe, ne samo iz odgovora već i načina na koji je tekao razgovor i diskusija. S jedne strane, nisu izražavani tipični stereotipni stavovi prema ženama, ali se vidjela svojevrsna raspolućenost između tradicionalnih (patrijarhalnih) i modernih tokova, kao i problem nedovoljne gender senzibilizacije što je posljedica stanja u društvu, medijima ali i nedovoljnom upoznatosti sa ovom temom kada je o formalnom studiju riječ. No, takođe je uočen potencijal da se na ovim pitanjima i temama dalje i dublje radi, pogotovo imajući u vidu da nije uočena krutost i rigidnost u stavovima.

Po mišljenju docentice Lejle Turčilo (Katedra za novinarstvo, Fakultet političkih nauka, Sarajevo), čitavo društvo kao i region kaska za standardima koji se tiču profesionalnog izvještavanja, rodne ravnopravnosti i dr. Ona stoga naglašava značaj medijske pismenosti, koja je širi pojam, i ona treba da edukuje stanovništvo od najranije dobi kako da procjenjuje kvalitet medijskih sadržaja i kojim kanalima da traži bolje i kvalitetnije informisanje i profesionalniji rad novinara/ki. Ovaj pristup je dao zavidne rezultate u razvijenim zapadnim zemljama, ali i u nama po standardu bliskim zemljama- Bugarskoj i Rumuniji, i tiče se razvoja kritičke i angažovane društvene svijesti koje u BiH ima samo u rudimentima. Kao odraz ovog stanja, po mišljenju docentice Turčilo u opštem javnom diskursu se može čuti stav da nema nikakve potrebe za debatom o rodnoj senzitivizaciji, jer je država opterećena mnogo „važnijim“ pitanjima od pitanja rodne ravnopravnosti. Također, često se čuju i „izgovori“ da je pitanje rodne ravnopravnosti riješeno, odnosno da se teme iz ovog domena vještački nameću iako za tim nema stvarne potrebe, iako su argumenti kojima se „brani“ ova teza potpuno pogrešni. Sve to ukazuje na potrebu medijskog opismenjavanja i rodne senzibilizacije čitavog društva, koja treba ući u već postojeće nastavne kurikulume ali bez posebne birokratizacije ove teme koja se tiče svijesti i senzibilnosti *en general*. Posebno je zanimljivo to da je ova pripadnica akademske zajednice imala gotovo identičan stav o ulozi i mjestu akademske zajednice kao i ostale sagovornice, koje ne dolaze iz akademskih krugova. I po njenom mišljenju, akademska zajednica je prilično zatvorena unutar same sebe, inertna, zaljubljena u samu sebe i nespemna da reaguje. Ima malo angažovane kritičke svijesti jer, kako je istakla, čim se javno oglasiš o nekom pitanju možeš ugroziti nečije interese ili pozicije, te stoga većina bira da ide linijom manjeg otpora. Po njenom mišljenju, akademska zajednica se uglavnom bavi transferom tj. prenosom znanja na mlađe generacije, potom iako u manjoj mjeri naučno-istraživačkim radom, a nimalo se ne bavi problemom kako da mlade ljude učini boljim i senzibilnijim osobama. Tako se npr. u akademskim krugovima često čuje stav da studentska populacija nije dovoljno osvještana, pri

čemu se pak zaboravlja da sama akademska zajednica nije stvorila prostor za mlađe generacije da se bore za prava i slobode. Mlađe generacije po njenom mišljenju nose u sebi svježinu i senzibilitet (uključujući i rodni senzibilitet) ali ne znaju kako da to kanališu zbog ovakvog stanja u akademskim ustanovama.

3.3. *Institucionalni mehanizmi*

Po mišljenju docentice Lejle Turčilo, institucije koje se bave ovim problemom nisu dovoljno kapacitetne, i uglavnom se bave sobom, npr. ko će u njima biti na upravljačkim pozicijama i sl. Po njenom mišljenju, to važi i za RAK, ali i za druge institucije u čijoj je nadležnosti ovaj društveni problem. Kada je o institucionalnim rodnim mehanizmima odn. gender centrima riječ, najpre je formiran Gender centar Federacije BiH 2000. godine, potom Gender centar Republike Srpske 2002 a na nivou BiH Agencija za ravnopravnost spolova 2004 godine. Međutim, oni još nisu dovoljno javno prepoznatljivi kao važni činioci za ostvarivanje pune rodne ravnopravnosti a što se tumači i kao posljedica njihovih nedovoljnih ovlaštenja (Vidović, 2010: 36). Promocija gender koncepta, priprema nacrti i mišljenja, prikupljanje inicijative za promjenu legislative, koordinacija različitih aktivnosti i gender programa, saradnja sa NVO sektorom su u domenu ovih institucija. Gender centri takođe daju preporuke vezano za primjenu zakona o ravnopravnosti spolova²¹, i skupljaju relevantne podatke, primaju i obrađuju molbe i žalbe, pružaju stručnu i savjetodavnu podršku i sl. (Babić-Svetlin, 2009: 8). Kada je o podacima koje Gender centri prikupljaju riječ, zanimljivo je da su u rubrici *Novinski članci* na zvaničnom sajtu Gender centra Federacije BiH dati isečci iz novina gdje dominiraju novinski isečci koji se tiču nasilja u porodici, učešća žena u političkom životu, socijalnim i ekonomskim pravima žena i sl. Ono što je simptomatično je da se u ovoj rubrici nije našao nijedan primjer novinskog članka koji se tiče problema govora mržnje prema ženama, odn. reakcija Gender centra na takve članke. Imajući u vidu da su izvori ovakvih poruka najčešće 'moćni muškarci', može se zaključiti da i gender centri, kao dio postojećeg političkog poretka, izbjegavaju da se oglašavaju po ovom pitanju iako su, između ostalog, zaduženi i za unapređenje i promociju rodne ravnopravnosti u entitetima.

Među problemima koji su uočeni kada je o ovim institucionalnim mehanizmima riječ je da su lokalne vlasti formirale u skladu sa instrukcijama „odozgo“ komisije za ravnopravnost spolova no one nikad nisu zaživjele u punom smislu riječi (Vidović, 2010:

---

²¹ <http://www.tuzlainfo.ba/novosti/3006-gender-centar-fbih-trazi-javnu-ispriku-mirnesa-ajanovica>.

30). Imajući u vidu da je lokalni nivo vlasti bliži i dostupniji građankama i građanima, iz činjenice da ovi institucionalni rodni mehanizmi slabo funkcionišu na lokalnom nivou, može se zaključiti da njihov potencijal nije iskorišten za unapređenje stanja ravnopravnosti polova i kvaliteta života svih građanki i građana (Vidović, 2010: 30). Ono što je takođe simptomatično a što su neka istraživanja pokazala je da ni same političarke nemaju jasnu svijest ni uvid u važnosti institucionalnih rodni mehanizama- tako su npr. poslanice u Narodnoj skupštini RSa izjavile da poznaju rad Gender centra Republike Srpske, dok velika većina npr. nije uopšte čula da postoji Agencija za ravnopravnost polova (Arambašić-Živanović, 2008, pr. Vidović, 2010: 30).

I Agencija za ravnopravnost polova i gender centri imaju glavnu funkciju da ispituju kršenje odredbi zakona o ravnopravnosti polova u BiH i da daju preporuke koje, iako nisu pravno obavezujuće, imaju određeni pravni efekat i doprinose podizanju svijesti i edukaciji (Banović, 2011: 116). One takođe zaprimaju žalbe na osnovu diskriminacije na osnovu pola, i da sada su se žalbe uglavnom odnosile na diskriminaciju žena pri zapošljavanju, mobing, seksualno uznemiravanje na poslu, nasilje u porodici, napredovanje u službi pod jednakim uslovima (Banović, 2011: 116). U proseku prime oko 30 žalbi godišnje, a na osnovu dostupnih podataka nijedna žalba se nije odnosila na problem govora mržnje prema ženama. Takođe je problematično to što su na osnovu Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH (čl. 23) sudovi dužni da Agenciji odn. Gender centirma dostave sve odluke koje donesu povodom povrede neke od odredbi ovih zakona, ali ova odredba zakona uopšte nije zaživjela (Banović, 2011: 116).

Još jedan od bitnih institucionalnih mehanizama kada je o govoru mržnje i uopšte diskriminaciji riječ je Institucija ombudsmena. Na osnovu Zakona o zabrani diskriminacije BiH Institucija ombudsmena je centralna institucija za zaštitu od diskriminacije, i ima široku lepezu nadležnosti- promotivne aktivnosti, istraživanja, postupanje po pojedinačnim žalbama, aktivna uloga u prekršajnim postupcima i dr. (Hanušić, 2012: 7). Kada je o žalbama riječ, ombudsmen daje potrebna obavještenja i informacije o pravima i obavezama diskriminiranih osoba, te o mogućnostima sudske i druge zaštite. Ukoliko Ombudsmen prihvati žalbu on pokreće postupak istrage u kojem traži podatke i odgovore od pravnog ili fizičkog lica protiv kojeg je podnijeta žalba. Po riječima ombudsmenke Džumhur problem je što je Zakon o zabrani diskriminacije, kao i ostali zakoni u BiH donešen bez da je donet proračun koliko košta sprovođenje tog zakona. Ona podvlači kao problem i to što je u zadnje dvije godine Institucija ombudsmena dobila dodatne obaveze kada je o diskriminaciji riječ a da su i isto vrijeme smanjena sredstva kojim ova institucija raspolaže. Kada je o govoru mržnje prema ženama riječ, Instituciji se nedavno obratila parlamentarka Pandurević zbog seksističkih poruka koje su joj upućene i u toku je postupak medijacije. Pored uloge u pojedinačnim slučajevima, Institucija ombudsmena može sprovoditi i opšte istrage, i u tom smislu posjećivati ustanove, razgovarati sa ugroženim kategorijama, organizovati sastanke sa nadležnim ministarstvima i sl. (Hanušić, 2012: 21). Većina izvještaja

ukazuje na nezadovoljavajuću aktivnosti Institucije ombudsmena, što uglavnom proizlazi jer se ona finansira iz budžeta BiH čime se ugrožava njena nezavisnost u radu, ograničavaju kapaciteti za implementaciju zakona, utiče na kadrovsku politiku i sl. (Hanušić, 2012: 23). Na osnovu urađenih istraživanja, u protekle tri godine Institucija ombudsmena je zaprimila priličan broj žalbi (npr. u 2009 1320 žalbi, u 2010 3298 žalbi), ali je broj žalbi koje se tiču diskriminacije na osnovu pola vrlo mali- npr. u 2011 zaprimljeno je samo šest žalbi po ovom osnovu i najčešće u oblasti zapošljavanja (V. Banović, 2011: 118-121). Iz navedenog se da zaključiti da žene nisu dovoljno ni osnažene ni educirane da ulažu žalbe na diskriminaciju po različitim osnovama, a na šta je ukazala i Vera Jovanović, predsjednica Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH.

4. Politika govora mržnje i govor mržnje u politici

U patrijarhalnom društvu politika se shvata kao zabran, rezervisana za muškarce a žene su situirane u sferu privatnosti, porodice koja obezbjeđuje funkcionalni okvir za uključivanje muškaraca u politički život. Podjela na javno i privatno je funkcionisala upravo kroz podjelu na muško i žensko i kroz esencijalističku identitarnu politiku- ona pak ili posmatra žene kao manje vrijedne, nedostojne da se bave politikom kao djelatnošću javnog dobra (antičko shvatanje politike), ili se pak naglašava njihova moralnost i posvećenost porodici koju one čuvaju upravo neuključivanjem u politiku kao „prljavu“, na sukobljenim interesima zasnovanu djelatnost (shvatanje politike na početku modernosti). Oba ova shvatanja počivaju na tzv. dvostrukom moralu i društvenoj hipokriziji koja karakteriše sva patrijarhalna društva i svoje pripadnike/ce tretira nejednako.

Iako je BiH donijela brojne zakone i uloženo je dosta truda i napora da se poveća uključenost i vidljivost žena u političkom životu, rezultati su i dalje ambivalentni. Žena u BiH npr. još nema na ključnim političkim pozicijama (predsjedništvu, premijerskim pozicijama i sl.). Žene političarke su se samo djelimično izborile za svoje mjesto u društveno-političkom životu, ali su i dalje pod lupom javnosti sa pozicije dvostrukog, patrijarhalnog morala. Najčešća pitanja koja se postavljaju ženama političarkama u javnom diskursu je kako uspevaju da usklade porodične obaveza sa javnim funkcijama, i već u samom pitanju je sadržana osuda i moralizatorski stav da su žene političarke manje vrijedne- nisu dostojne da se bave „visokom“ politikom (osim pitanjima koja se tiču porodice i onih političkih pitanja koja se mogu tretirati kao prošireni domaćinski rad ili su analogne sa nekim porodičnim funkcijama- npr. socijalna politika, obrazovanje) ili su se pak probile u politici žrtvujući porodični život a što je za osudu. Političarkama se često šalju različite poruke sa manje ili više jasnim primesama govora mržnje, tako se po rečima ombudsmanke Džumhur njima obratila parlamentarka Pandurević zbog seksističkih poruka koje su joj upućivane na portalima: „Ponašanje i angažman parlamentarke Pandurević se nije predstavilo kroz prizmu njene funkcije kao

parlamentarke već kroz prizmu nje kao žene, pri čemu je nazivana pogrđnim imenima, što se nikad ne dešava kada je riječ o političarima“.

Aktivistkinja Miličević je kao skorašnji, ekletantan primjer navela slučaj načelnice koja je izabrana u Visokom na posljednjim lokalnim izborima:

„Zar nije strašno, što je prva vijest o lokalnim izborima koju su objavili ne samo naši već i svi evropski mediji, u Visokom postavljena žena načelnica sa hidžabom? Šta to znači? Da niko ne kaže to to i to, a između ostalog da je ona i žena sa hidžabom. I niko da ne kaže da je ona samohrana majka tri sina, šehidska porodica, da je ona stručnjakinja u svom poslu, da je bila u kantonalnoj vladi ZE-DO kantona, da je pomogla da Medica Zenica osigura sredstva za sklonište za žene žrtve nasilja. Svaki put je učestvovala na našim radionicama, uličnim akcijama i dok je bila u kantonalnoj vladi za razliku od nekih drugih žena na funkciji. Način na koji su nju prikazali, to je taj govor mržnje, nisu rekli ništa pozitivno o njoj“.

Pored ovih javno izrečenih navoda, problematično je i to kako se govor mržnje i uopšte diskriminacija prema ženama ukršta kroz lažnu podvojenost privatnog i javnog. Iako se u javnosti izbjegavaju izjave kao npr. da za žene nije politika, oni se šire kroz neformalne kanale komunikacije- porodične i druge socijalne mreže preko kojih se ženama šalju seksističke i stereotipne poruke. Aktivistkinja Miličević je npr. referirala da su se ženama koje su na listama u okviru stranaka često prebacivalo da su „uspjele u politici“ zato što su spavale sa uticajnim muškarcima iz svojih stranaka, i ne rijetko se članovima njihovih porodica prebacuje u okviru neformalnih i poluformalnih društvenih krugova i mreža što su „dozvolili“ angažman „svoje“ žene. Glavni problem po riječima Jadranke Miličević je to da se jedno govori javno a jedno privatno, da postoje dvoličnost muškaraca u političkim strankama koji samo formalno podržavaju angažman žena u politici, i upravo se zbog nemogućnosti razdvajanja privatno-javno kada je o ženama riječ govor mržnje treba, po njenim riječima, posmatrati uvijek u širem kontekstu. Ovo odgovara i poziciji Fondacije CURE koja predstavlja jednu od rijetkih ženskih grupa u BiH jasne feminističke orijentacije i feminističkoj sintagmi „Lično je političko“.

Dvostrukost, odn. „trostrukost“ patrijarhalnog morala u BiH se npr. ogleda i u činjenici da su npr. zapadne političarke u medijima često predstavljene kroz okvir optimizma i samouvjerenosti (Majstorović i Turjačanin, 2007: 106), za razliku od domaćih političarki. Ovo ilustruje ambivalenciju javnih diskursa kada je o ženama riječ ali i svojevrsno „lukavstvo“ ovdašnje verzije patrijarhata koji na taj način prikriva vlastite stereotipe i diskriminatorne prakse „pakujući“ ih kroz ovakve, ambivalentne okvire.

Iako se, kao što smo već naveli citirajući ombudsmanku Džumhur, javni zvaničnici uzdržavaju od direktnih govora mržnje upućenih ženama, upravo se kroz dvostruki moral

i podvojenost privatnog i javnog diskursa, a na šta su ukazale i feminističke interpretacije ove podvojenosti (u različitim analizama kao i u intervjuu sa aktivistkinjom Milićević i docenticom Turčilo; poslednja je npr. apostrofirala dihotomiju između mišljenja koja se izražavaju kada su uključene kamere i diktafoni i koja su potpuno opozitna onom 'privatnom Ja') održava politika isključivanja žena iz političkog života. Žena su na taj način isključene sa glavnih mjesta gdje se donose ključne odluke za jednu zajednicu, i zbog ove isključenosti nevidljivije, ranjivije i podložnije različitim oblicima govora mržnje.

Zaključak i preporuke

Ovaj rad je imao za cilj da ukaže na različite oblike govora mržnje prema ženama koji se odašilju u etar proizvodeći pritom različite ontološke učinke u bh. društvu. Imajući u vidu da je riječ o složenom fenomenu oko čije etimologije i suštine ne postoji saglasnost, i da je sam pojam podložan različitim interpretacijama, ukazano je na važnost interdisciplinarnog pristupa zbog njegove „neuhvatljivosti“ kao i činjenice da govor mržnje izaziva različite posljedice. Pri tom smo posebno apostrofirali složenost BiH konteksta kao društva složenih i preklapajućih ali i sukobljenih identiteta. Ukazano je na različite oblike govora mržnje prema ženama, direktne i indirektne, „čiste“ i „simbolične“, uz navođenje pojedinih primjera radi bolje ilustracije, i na postojeći zakonsku regulativu koja pokušava da suzbije ovu negativnu društvenu pojavu. Iako je, kako je npr. istakla docentica Lejla Turčilo ovdašnja zakonska regulativa u ovom domenu prilično dobra, postoje prostori za manipulaciju ovom dobrom regulativom, te se ovo pitanje ne treba tretirati samo sa pravnog, već i šireg, društvenog konteksta.

Takođe, imajući u vidu da rodne transverzije zbog svoje simboličke snage i tzv. prenapućenosti često služe da ilustruju odnose moći i nemoći u društvu, smatramo da je izuzetno bitno da se rodno zasnovani oblici govora mržnje ne posmatraju kao 'samo još jedan od' oblika njegovog ispoljavanja, već da se upravo zbog ove svoje simbolike i napetosti na nivou dihotomije javno-privatno a koje su često neuhvatljive i nevidljive u javnom diskusu, trebaju izmjestiti u srž proučavanja. Da bi se to prikazalo, korišćeni su i intervjui sa istaknutim pojedinkama koji su takođe ukazale na složenost ovog fenomena ali i na potrebu za daljom edukacijom i senzibilizacijom svijesti čitave političke zajednice, i na osnaživanje žena da ne prihvataju neravnopravan položaj a samim tim i govore mržnje koji im se odašilju kao nešto „prirodno“, „normalno“. Intervjuisane pojedinke su posebno apostrofirale ulogu medija, političara, obrazovnih ustanova i akademske zajednice i ukazivale na njihovu odgovornost za ne/činjenje kada je o govoru mržnje prema ženama riječ. Navedeni akteri svakako imaju potencijal da daju doprinos u prevazilaženju ovog problema- obrazovanje svojim kvalitetom i ispunjavanjem standarda, mediji profesionalizacijom i poštovanjem etičkog kodeksa novinarstva, i političari prihvatanjem žena kao ravnopravnih partnerica u ovoj važnoj društvenoj djelatnosti.

Neke od glavnih preporuka koje se mogu izvući iz ovog pregleda su:

Treba uskladiti zakone na nivou čitave BiH kada je riječ o suzbijanju govora mržnje, uključujući i govor mržnje prema ženama, radi efikasnije i lakše zaštite žrtava;

Treba vršiti obuku sudija i tužilaštva budući da je vidljiv neujednačen tretman predmeta na sudovima koji se odnose na govor mržnje i uopšte diskriminaciju; takođe, vršiti obuku i advokata i policije odn. svih onih koji učestvuju u primjeni propisa i djeluju kao procesne strane u postupku;

Treba pratiti savremene tokove imajući u vidu da su prepoznati nedostaci regulative govora mržnje na međunarodnom nivou, te pratiti izmjene i sukladno s tim mijenjati nacionalne propise;

S tim u vezi, treba povećati pravnu predvidljivost zakona budući s obzirom na neujednačen tretman na sudovima;

Posebno je bitno da se govor mržnje taksativno uvede u Zakon o zabrani diskriminacije odn. u Zakon o ravnopravnosti polova; zabrana govora mržnje s obzirom na spol se izvodi iz tumačenja zakona, no imajući u vidu da većina pravnik/ca u BiH zazire od tumačenja zakona bolje je i efikasnije da se to izričito navede u zakonima kao diskriminacija odn. podsticaj na diskriminaciju;

Treba jačati materijalne i kadrovske kapacitete institucionalnih mehanizama (Gender centara, Ombudsmana...) imajući u vidu da je problem govora mržnje uopšte i prema ženama širok, što po uzrocima što po posljedicama i da se kao takav ne može birokratizirati već se tiče sveopšte društvene senzibilizacije i rodne osvještenosti;

Treba vršiti stalne a ne samo *ad hoc* monitoringe o prisutstvu govora mržnje prema ženama u javnoj sferi; budući da je govor mržnje širi pojam i da se ne ispoljava samo u medijima, treba ga istraživati i u ostalim segmentima javne sfere, kao što su nauka, obrazovanje, kultura, umjetnost, sport i koristiti interdisciplinarni pristup;

Treba jačati i osnaživati žensku mrežu i osposobiti je da reaguje na *sve* slučajeve govora mržnje prema ženama, a ne samo selektivno i *ad hoc*;

Aktivnost i angažman žena u civilnom društvu treba učiniti vidljivijom i boriti se protiv društvenih stereotipa prema ovom obliku angažmana i feminizmu uopšte kao teorijsko-praktičnom alatu za ravnopravnost žena da bi učinak reagovanja ženske mreže bio vidljiviji i snažniji;

Treba pospješiti saradnju civilnog društva i vladinih institucija na promociji i zaštiti ljudskih sloboda i prava na život bez diskriminacije, a što je između ostalog i obaveza po zakonu

(postojeći zakon o diskriminaciji u članu 13. navodi da su nadležne institucije u čijoj su nadležnosti zaštita ljudskih prava i borba protiv diskriminacije obavezne da sarađuju sa organizacijama civilnog društva koje se bave ovom oblašću).

Treba pojačati društveni pritisak na medije da poštuju sve odredbe novinarskog kodeksa, i u isto vrijeme raditi na edukaciji i senzibilizaciji novinara i novinarki, ali i najšire javnosti da traži od medija kvalitetne sadržaje;

Treba iznaći adekvatna rješenja vezano za širenje govora mržnje na internetportalima koji služe kao poligon za gotovo nesmetano širenje govora mržnje;

Teme kao što su govor mržnje, diskriminacija, rodna ravnopravnost i slično ne treba ostaviti na marginama obrazovanja već ih tretirati kao bitan društveni problem, uključiti u silabuse i učiniti ih sastavnim djelom formalnog obrazovanja, s obzirom na tendenciju da se ovim pitanjima uglavnom bavi NVO sektor kroz različite oblike alternativnog obrazovanja u formi radionica, seminara, kao i prisutna tumačenja da postoje nazovi bitniji društveni problemi i da će se ovi, navodno manje bitniji potom riješiti sami od sebe;

Treba educirati i osnaživati žene da prijavljuju govore mržnje koji su im upućeni, imajući u vidu vrlo mali broj žalbi koje nadležne institucije (Institucija ombudsmena, gender centri) zaprimaju uopšte po pitanju diskriminacije na osnovu pola;

Treba jačati saradnju svih relevantnih društvenih aktera i akterki u borbi protiv širenja mržnje po principima sinergije- gdje rezultat nije puk zbir pojedinačnih aktivnosti onih koji su uključeni u zajednički rad već prerasta u veći i novi kvalitet.

Neki od prijedloga koje su sagovornice za potrebe ovog istraživanja posebno pomenule kroz razgovor takođe treba podvući: da se problem govora mržnje ugradi u izborni zakon budući da je on više nego manifestan u toku predizbornih kampanja; razvijati koncept medijske pismenosti i osposobiti publiku da razlikuje kvalitetne od nekvalitetnih sadržaja i da zahtjeva kvalitetne sadržaje; razvijati rodnu senzibilizaciju od najranije dobi s obzirom na uočenu dihotomiju privatno-javno, gdje se jedno govori kad se poruka šalje u etar a sasvim drugo kad poruke nisu medijski praćene te stereotipije i različiti oblici diskriminacije prema ženama i dalje nesmetano cirkulišu *upravo* zato što su medijski nevidljive; jačati kapacitet institucija koje se bave ovim problemom i educirati ih o snazi mehanizama kojima raspolažu, i istovremeno osnaživati građanke i građanke da zahtjevaju od institucija da se bave pitanjima koja su u njihovoj nadležnosti- s obzirom na uočen problem u BiH da su institucije birokratizovane, sklerotične, i da se mnogi društveni problemi uključujući i govor mržnje prema ženama pokušavaju riješiti kroz njihovu birokratizaciju, a kao rezultat toga se na kraju birokratija bavi sama sobom. Iako je sa pravnog aspekta potrebno razlikovati i kategorizovati posebne oblike govora mržnje (npr. uvreda, kleveta, huškanje i sl.) svaki od ovih oblika treba shvatati kao društveno neprihvatljiv govor, u protivnom će ovo nijansiranje odvesti u djelimično amnestiranje

onih koji ovakve poruke šalju. I na kraju, imajući u vidu da je sloboda izražavanja jedna od ključnih vrijednosti demokratskog društva, posebno je potrebno apostrofirati da, kao što je istakla docentica Turčilo, „sloboda medija znači da imaš pravo da izneseš argumentovan stav u javnost, ali mi u BiH tumačimo slobodu medija kao pravo da svako iznese sve tvrdnje u javni prostor!“.

Literatura:

Babić-Svetlin, K. (2009) *Analiza situacije: Izvještaj o stanju ravnopravnosti spolova u BiH*. Sarajevo: Unicef

Banović, D. (2011) *Prava i slobode LGBT osoba: Seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

Blagojević, M. (2000) 'Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90-ih', u B. Arsić (prir.) *Žene, slike, izmišljaji*, str. 181-202. Beograd: Centar za ženske studije

Cenić, Svetlana (2011) 'Tuđa sreća', u S. Gavrić i H. Stojić (prir.) *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 43-47. Sarajevo: buybook

Cvjetičanin, T., Sali-Terzić, S. i Dekić, S. (2010) *Strategije isključivanja: Mediji i govor mržnje u BH javnosti*. Sarajevo: Mediacentar

Čaušević, J. i Zlortg, J. (2011) *Načini za prevladavanje diskriminacije u jeziku u obrazovanju, medijima i pravnim dokumentima*, Sarajevo: Udruženje za jezik i kulturu Lingvisti i Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu

Frašto, V. et al *Rječnik putujućih feminističkih radionica*, Sarajevo: Fondacija CURE

Hanušić, A. (2012) *Ombudsman u sistemu zaštite od diskriminacije u BiH: Analiza situacije i karakteristični problemi*. Sarajevo: Analitika- centar za društvena istraživanja

Helms, E. L. (2003) *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, University of Pittsburgh, (Doctoral dissertation)

Helms, E.L. (2008) 'Ljubi se istok i zapad: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima', u R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.) *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi s poslijediplomskog seminara, IUC Dubrovnik 28.5.-1.6.2007.*, str. 23-40, Zagreb: Centar za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije

Helsinški komitet za ljudska prava BiH (2011) *Zakon o zabrani diskriminacije u BiH: Monitoring prakse*. Sarajevo

Husanović, J. (2000) 'Diskurs i/ili praksa: Sadašnja feministička i poststrukturalistička misao "identitetu politike" i slučaju "ženske scene" u kontekstu istok-zapad', str. 35-44, u Đ. Knežević et al (ur.) *Žene i politika: Feminizmi na istočni način*. Zagreb: Ženska infoteka

Džihana, A. (2011) 'Mediji u Bosni i Hercegovini', u D. Banović i S. Gavrić (prir.) *Država, politika i društvo u Bosni i Hercegovini: Analiza postdejtonskog političkog sistema*, str. 359-379. Sarajevo: IKD University Press i Magistrat izdanja

Ibrahimbegović-Tihak, V. (2012) 'Pravila i kodeksi profesionalane etike novinarstva', u M. Halilović i A. Džihana (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*, str. 273-287. Sarajevo: Internews

Kukić, S. (2001) 'Perspektive razvoja civilnoga društva', u M. Mrđa (ur.) *Civilno društvo i lokalna demokratija*, str. 41-61. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva

Linc, H., i Stepan, A. (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić

Ler-Sofronić, N (2011) 'Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi', u S. Gavrić i H. Stojić (ur.) *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: žene u Bosni i Hercegovini*, str. 85-96. Sarajevo: buybook

Majstorović, D. i Turjačanin, V. (2007) 'Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva', u N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić i A. Isanović (prir.) *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, str. 85-114. Sarajevo: Mediacentar

Moranjak-Bamburać, N. (2007) 'Nepodnošljiva lakoća stereotipa', u N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić i A. Isanović (prir.) *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, str. 15-48. Sarajevo: Mediacentar

Mujkić, A. (2007) *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić

Mujkić, A. (2012) 'Obrazovanje kao proces naturaliziranja etnonacionalne ideologije', u S. Madacki i M. Karamehić (ur.) *Dvije škole pod jednim krovom: studija o segregaciji u obrazovanju*, str. 1-24. Sarajevo: Centar za ljudska prava univerziteta u Sarajevu i ACIPS

OSCE, Mission in Kosovo (2009) *Sprečavanje i reagovanje na zločine iz mržnje. Vodič za NVO-e u region OEBS-a*. Varšava: OSCE

Pavlović, V. (2004) *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka

Popov Momčinović, Z. ,Politička socijalizacija žena- iskustva ženskog pokreta', *Sociološki godišnjak*, br. 5/2010, str. 229-241

Renner, T. and Ule, M. (2005) 'Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist societies', in R. Wilford and R. L. Miller (eds.) *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, pp. 104-114. London and New York: Routledge

Selimbegović, Vildana (2011) 'Žene su ženama žene', u S. Gavrić i H. Stojić (prir.) *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 143-149. Sarajevo: buybook

Srdić, M. (2012) 'Kleveta u sudskoj praksi', u M. Halilović i A. Džihana (ur.) *Medijsko pravo u Bosni i Hercegovini*, str. 134-176. Sarajevo: Internews

Terzić, Z. i Dračo, I. (2011) *O diskriminaciji- priručnik za novinare i novinarke*, Sarajevo: Fondacija Mediacentar

Vidović, G. (2010) 'Žene u javnom i političkom životu', u *Alternativni izvještaj o implementaciji CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini*, str. 23-38.

Internet izvori

Dračo, I. "Demonske majke". Preuzeto 12.10.2012. sa <http://www.media.ba/bs/medijska-politika-regulativa-teme-i-resursi/demonske-majke>

Magazin SAFF, 'Samo je pravda vječna'. Preuzeto 26.10.2012 sa http://www.saff.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2212:samo-je-pravda-vjena&catid=45:uvodnik&Itemid=82

Milojević, M. *Žene u dnevnim novinama BiH : vidljivost, uloge, stereotipi*. Preuzeto 21. oktobra 2012.

http://www.zenskiforum.com/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=18&Itemid=56

Nedimović, S. *Govor nasilja i društveno isključivanje*. Preuzeto 16.10.2012 sa <http://www.media.ba/bs/medijska-politika-regulativa-teme-i-resursi/govor-nasilja-i-drustveno-iskljucivanje>

Opservatorij ljudskih prava: Bosna i Hercegovina. *Krivična djela počinjena iz mržnje: Bosna i Hercegovina*. Preuzeto 16. 10. 2012 sa <http://ljudskaprava.ba/krivicna-djela-pocinjena-iz-mrznje-regulativa-i-praksa-u-bih-11/>

Popov Momčinović, Z. (2012) *Aktivizam u pokretu/rodna dimenzija*. Preuzeto 10.10.2012 sa <http://www.diskursi.com/index.php?strana=istrazivanja.php>

Radiosarajevo.ba 'Moramo imati pravo da uvrijedimo jedni druge'. Preuzeto 21.10.2012. sa <http://www.radiosarajevo.ba/novost/92624/moramo-imati-pravo-da-uvrijedimo-jedni-druge>

Ružić. N. *Mediji i govor mržnje: Međunarodni pravni okvir*. Preuzeto 12. 10.2012 sa <http://media.ba/bs/etikaregulativa-novinarstvo-etika/mediji-i-govor-mrznje-medunarodni-pravni-okvir>

Škrbić, I. *Intervju sa prof. dr Aleksandrom Bogdanićem, profesorom komunikologije na Komunikološkom koledžu u Banjaluci*. Preuzeto 25. 10. 2012 sa <http://www.6yka.com/novost/427/govor-mrznje>

<http://ljudskaprava.ba/krivicna-djela-pocinjena-iz-mrznje-regulativa-i-praksa-u-bih-11/>